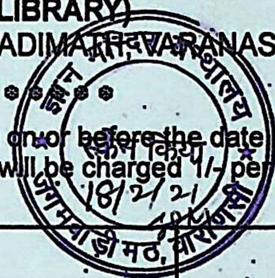
परब्रह्मणे नमः

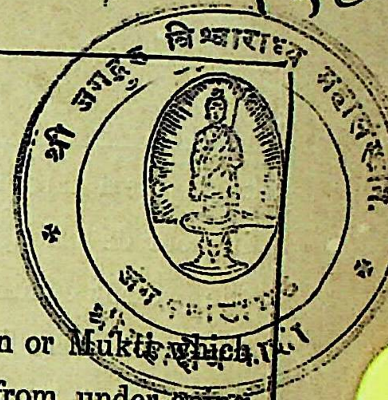
दशोपनिषदः

श्री १०८ स्वामीभास्करानन्दसरस्वती-
कृतसरलसुबोधटीकासहिताः

केवलमावरणपृष्ठं
काश्यां
'संस्कृत बुकडिपो', इत्यस्याध्यक्षैः
...र खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स्
महोदयैः
...० ब० पावगी द्वारा काश्यां रामघट्टे
हितचिन्तकाभिधमुद्रणालये प्राकाश्यं नीताः

सन् १९३३

PREFACE.

The royal road to eternal salvation or Mukti which is nothing less than the exemption from under-going the process of transmigration of one's soul can only be attained by a strict and constant adherence to the philosophical principles expounded in the Vedant Shastras. The entire fabric of this castle of Vedant Shastra is firmly supported by the ten columns of Upnishads.

Although our venerable Sri Swami Shankara Charya Ji has written a comprehensive commentary on these ten Upnishads but it is so difficult and tedious, complicated and hard to explicate the correct sense of the original text that it brings in requisition a lore of Sanskrit Literature to understand its true meaning, hence it is beyond the reach of the public at large and though we have the learned commentary of Sri Swami Anand Giri Ji which explains the Bhashya i. e. the commentary of Sri Swami Shankara Charya Ji but it affords very little help in clearing the labyrinth of the Vedant Shastra or the Upnishads.

Under such circumstances we prayed our most revered Holy Father Swami Bhaskaranand Saraswati Ji

to devote a part of his precious time, who, fitly considering our devotion, acceded to our request and wrote out the present commentary which is so easy to comprehend that even mere beginners, having a faint knowledge of the Sanskrit Literature, can understand it.

As soon as the shrutees become clear to the immaginative faculty of man they are easily impressed upon his mind and can be retained there with a little practice and a constant revision of the text.

Ambica Charan Bandopadhya
of Ágarpara.
District 24 Pergannahs.

भूमिका ।

मुक्ति जबही प्राप्त होती है जब यह जीव आवागवन के बन्धनों से छूट जाता है इसके प्राप्त करने का केवल एकही उपाय है कि मनुष्य बेदांत शास्त्रों के उद्देशों को सर्बदा दृढ़ रूप से मनन करता रहै ।

यह बेदांतशास्त्र रूपी सीसमहल उपनिषद् रूपी खम्भों पर स्थित है ।

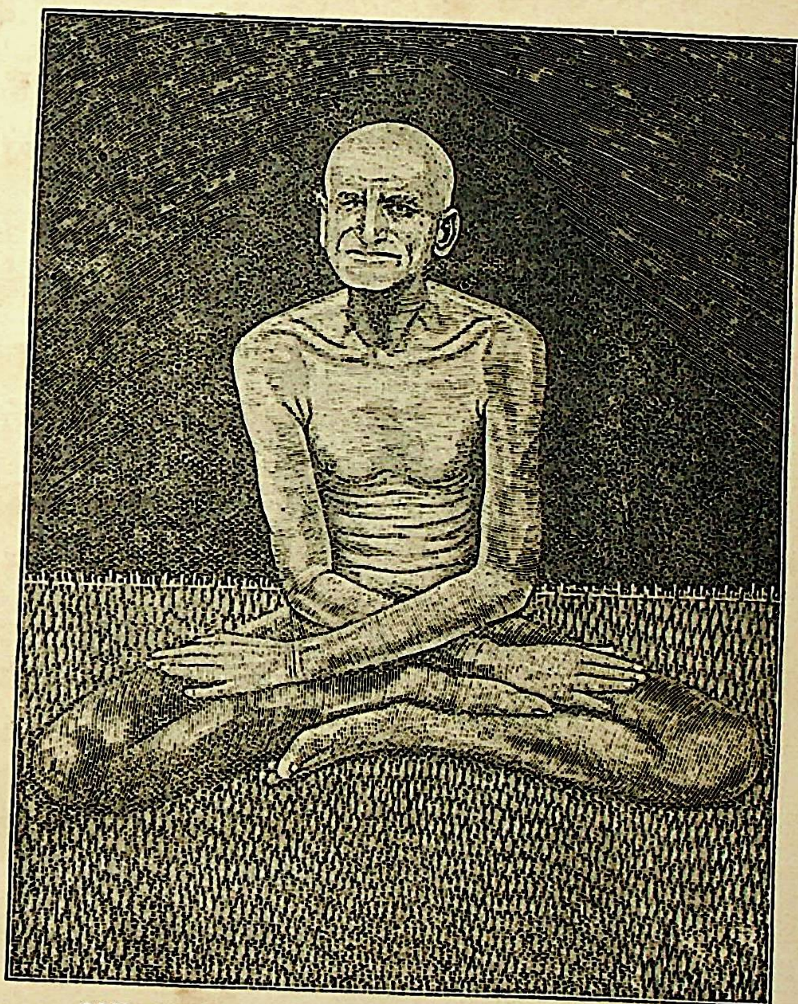
यद्यपि हमारे पूजनिय श्रीस्वामी शंकराचार्यजी ने इन दसों उपनिषदों पर बिस्तारपूर्वक टीका लिखी है पर उसका यथार्थ अर्थ अत्यन्त कठिन और उलझाऊ होने के कारण समझ में नहीं आता । उसके बोध होने के लिये संस्कृत के साहित्य के पूर्ण भाग की आवश्यकता पड़ती है अतएव उसका समझना सर्बसाधारण के लिये अति दुष्कर है और यद्यपि श्रीस्वामी आनन्दगिरिजी ने इसका भाष्य उत्तम रीति से किया

है पर उससे वेदांतशास्त्र के उलझनों के दूर करने में बहुतही कम सहायता मिलती है ।

इसी अवस्था में हमने श्री पूज्यमान श्रीस्वामी भास्करानन्दजी महाराज से प्रार्थना की कि आप कृपा करके इस सर्व हितकर कार्य्य के लिये अपने बहुमूल्य समय का कुछ भाग लगा देवें, श्रीस्वामी जी ने हमारी प्रार्थना को स्वीकार करके यह टीका लिखी है जो ऐसी सहज है कि साधारण शिक्षित भी भलीप्रकार समझ सकते हैं जिनको संस्कृत साहित्य में केवल छाया की भांति बोध है ।

जब श्रुतियाँ चित में स्पष्ट रूप से आजाती हैं तो वे सहजही उसके मस्तिष्क में अङ्कित हो जाती हैं जो वेदान्त शास्त्र में थोड़े अभ्यास और उनके लगातार अवलोकन से चित से भिन्न नहीं हो सकती हैं ।

अम्बिकाचरण बन्दोपाध्याय
आगड़पाड़ा
ज़िला २४ परगना ।

SWAMI BHASKARA NAND SARASWATI
THE FAMOUS ASCETIC OF BENARES.
श्रीमान् स्वामी भास्करानन्दजी सरस्वती काशी ।

ईशोपनिषत् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यो देवः सकलोऽकलोऽथ विमलो दृश्यं विमृश्यं परं पश्यन्नात्मनि भात्मनि प्रतिपलं नैकात्मता-निश्चयी। नानानिश्चयिनं समस्तजयिनं विश्वेश्वरं स्वेश्वरं तं स्वं स्वेन सदा प्रमोदिचकितश्चिन्तामि चित्तालयम् ॥ १ ॥

सर्वं श्वासभृतं भजन्ति भविकं प्रश्वासशून्यं शवं प्रश्वा-

सानुषवप्रसेवनवशात्तिसिध्यन्ति सत्तिसिद्धयः । स्वान्तं श्वासमयं सितासितसृतिः सिद्धेशनिश्वासतो विश्वासे ऽखिलकार्यसिद्धिरिह तद्वेदैकनिष्ठा शुभा ॥ यथा ऽल्पबुद्धिगोऽपिस्याद्वेदान्तविमलाशयः । तथाशयो ऽभयोदैवाद्भास्करानन्दमस्करी

अथ वाजसनेयसंहितोपनिषदि—

प्रथममात्मज्ञाने समर्थानधिकारिण उद्दिश्योपदिशति श्रुतिः ।

ईशा वास्यमिद६ ०सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन

भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्वि-
द्धनम् ॥ १ ॥

जगत्याम् लोके यत्किंच जगत् गच्छति प्राप्नोति अस्ति इदं सर्वम् ईशा ईश्वरेण अंतर्याम्यात्मना वास्यम् आच्छादयनीयम् ईश ऐवेदंसर्वमिति भावनयातिरोभावनीयम् तत्तद्बुद्धिस्त्याज्येति भावः । कथमेवंसति व्यवहारोऽत आह आत्मनोऽन्यात्मना त्यक्तेन तेन जगता भुंजीथाः व्यवहारं पालयेथाः स्वाप्नकूटकार्षापणादिना ऽपि व्यवहारप्रसिद्धेः । एवमपि कस्य स्वित् कस्यापि धनम् मा गृधीः मा काङ्क्षीः । व्यवहारसिद्धिमात्रे तत्तद्बुद्धिर्न तु रागाभिनिवेशौ जगति कार्याविति भावः ॥ १ ॥

आत्मबोधा—समर्थान्प्रत्याह ।

कुर्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजी-

विषेच्छतꣳ समाः । एवंत्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

अज्ञः इह संसारे विहितानि कर्माणि निष्कामतया कुर्वन्नेव शतं समाः शतवर्षाणि यावज्जीवमिति भावः । जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् एवम् उक्तप्रकारेण नरे त्वयि कृतमपि कर्म न लिप्यते सम्बन्धं न प्राप्स्यति । इतः अस्मात् प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरम् नास्ति कर्मालेपे ॥ २ ॥

सकामात्यन्ताज्ञान्प्रत्याह ।

असुर्य्या नाम ते लोकाअंधेन तमसा ऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

असुर्याः तमो-गुणप्रधानानाम् असुराणाम् इमे योग्याः । नाम ते प्रसिद्धाः । अन्धेन गाढ़ेन तमसा अज्ञानेन आवृताः । लोकाः लोकस्थतत्तद्योनयः तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्ति के ते ये के च ये के ऽपि आत्महनः अनन्तवारप्राण-बियोगाऽनुकूलशुभाशुभकर्म कर्तृत्वेन मम मृतिरिति निश्चयस्यापरित्यागेन च आत्म-घातिनः ॥ ३ ॥

यमात्मानं घ्नन्तीवाज्ञानात्तस्यस्वरूपमाह ।

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् । तद्धावतो ऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥

अनेजत् अचलम् अतः एकम् सदैकरसम् वस्तुत एवमप्यन्तः-करणोपाधिव-

शात् सर्वाधिकवेगित्वेन प्रसिद्धात् मनसः जवीयः अधिकवेगवत् यत्र कुत्रापि गच्छेदेव संकल्पात्मकं मनो भासकात्मना ऽग्रतो गृह्यते यतो ऽत इति भावः । यतो मनसः पूर्वम् प्रथमम् अर्षत् अगच्छत् अतः देवाः इन्द्रियाणि एनत् आत्मस्वरूपम् नाप्नुवन् न प्राप्नुवन् उक्तमेव वदति वैशद्याय तिष्ठत् न गच्छत् सत् तत् आत्मतत्त्वम् धावतः अन्यान् मन–आदीन् अत्येति उल्लङ्घ्याग्रे गच्छति मनआदि प्रवृत्तिरपिचिदाभाससत्तयैवेत्याह मातरिश्वा वायुः प्राणः तस्मिन् आत्मतत्त्वे सत्येव अपः स्वचेष्टाहेतुजलानि दधाति गृह्णाति अद्भिर्विना ग्लायमानाः प्राणाः प्राणचेष्टा च मनआदिचेष्टाहेतुरिति भावः ॥ ४ ॥

वास्तवैकरस्ये ऽपि वैचित्र्यभानमौपाधिकं

प्रकारान्तरेण वदति ।

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्व-

दन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

तदात्मस्वरूपम् एजति चलति न चलति जगच्चित्तानां दूरे तद्वत् तथा आत्मचित्तानाम् अन्तिके समीपे स्वरूपभूतः । अस्य सर्वस्य जगतः अन्तः मध्ये उ वितर्के बाह्यतः बहिर्देशे व्यापित्वादिति भावः ॥

आत्मस्वरूपनिरूपणफलमाह ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥

यस्तु तत्त्वजिज्ञासुः सर्वभूतानि उक्तविधात्मन्येव पश्यति नात्मनो ऽन्यत्वेनान्यत्र आत्मानं च सर्वभूतेषु पश्यति न तु प्रतिभूतं भिन्नं भिन्नमितिभावः । ततः तस्माज्जिज्ञा-

सोऽ आत्मानमात्मा न विजुगुप्सते न गुप्तं करोति तस्य दृश्यो भवतीतिभावः ॥ ६ ॥

तत्वज्ञं प्रति फलमाह ।

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

विजानतः विशेषतो संशयमात्मतत्त्वज्ञस्य यस्मिन् ज्ञानोत्तरकाले सर्वभूतान्यात्मस्वरूपमेवाभूत् अतः एकत्वमनुपश्यतः आत्मातिरिक्तप्रभावयतः । तस्य तत्र तस्मिन्काले मोहः कः शोकः कः न कोपि द्वैतवासना ऽभावे तन्मूलमोहाद्यनुसन्धानमेव न तदेतिभावः ॥ ७ ॥

कदाचित्कबोधान्तरमाह तत्वज्ञस्य—

सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-

मस्नाविरꣳशुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भू-
र्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छा-
श्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

स तत्त्वज्ञः पर्यगात् सर्वमगमत् किं पर्यगादिति विशेषजिज्ञासायां प्रथमं निर्विशेषतत्वमाह शुक्रम् सारभूतं प्रकाशरूपं वा अकायम् अशरीरम् अव्रणम् अखण्डम् अस्नाविरम् स्नावा नाड्यस्तच्छून्यम् स्थूलदेहशून्यम् शुद्धम् निर्मलम् अतः अपापविद्धम् पापाद्यनाश्रयम् ब्रह्मेतिभावः। अथवा षडपि क्रियाविशेषणम् पुनः स एव कविः त्रिकालज्ञः मनीषी अन्तर्यामी परिभूः सर्वस्य तिरस्कर्ता सर्वोत्तम इति यावत् स्वयम्भूः अकारणः ईश्वरस्सन्निति यावत् शाश्वतीभ्यः नित्याभ्यो वह्वीभ्यो वा समाभ्यः, बहुभिर्व-

षैरित्यर्थः । याथातथ्यतः यथा स्वरूपम् अर्थान् पदार्थान् व्यदधात् अकरोत् अहमेव तत्तद्रूपेण सर्वमकरवमित्यप्यनुसन्दधाति कदाचित्स इति भावः ॥ ८ ॥

अथ भिन्ने कर्मोपासने निन्दित्वा सहकृते अपि तेन फलतोज्ञानौत्कर्ष्यं स्पृशत इति सूचयति त्रिभिः ।

अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ततो भूय इव तेतमोयउविद्याया ठं॰ रताः ॥

अन्धंतमः गाढाविवेकम् प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति के ये अविद्याम् अविद्याकार्यं कर्मोपासते ततो भूय इव तमः उक्ताधिकमिव तमः ते प्रविशन्ति के ये उ वितर्कैविद्यायाम् उपासने रताः तत्पराः तत्तद्दैवैश्वर्यप्राप्तिराधिकासक्तिहेतुरिति भावः ॥ ९ ॥

विद्याविद्यान्यतररतस्य नोभयफलमिति
फलभेदेन सूचयति ।

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां येनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

विद्याया अन्यदेव देवलोकादिफलम् आचार्या आहुः तथा अविद्यया अन्यत् पितृलोकादिफलम् आहुः इति वचनं वयं शुश्रुम केषाम् धीराणाम् व्याख्यातॄणाम् के ते ये नः अस्मभ्यम् तत् विद्याविद्याद्वयम् उक्तफलद्वयं वा विचचक्षिरे कथितवन्तः ॥ १० ॥

उभयरतस्य फलमाह स्तुतये—

विद्याञ्चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय ठं० सह । अविद्यया

मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

यः तत् उभयम् सह वेद मिलितं करोति किं तत् विद्यां च अविद्यां च कर्मानुष्ठानं च केवलं स्वधर्मबुद्ध्या विद्याप्रतिबन्धकदुरितशामकबुद्ध्यावेति भावः सः अविद्यया तुच्छैहिकपुत्रवित्ताद्यकामनानुष्ठितकर्मणा मृत्युं तीर्त्वा ऐहिकाल्पकालिकं पुनः पुनर्भावि मृत्युमप्राप्य उपासनयाऽमरत्वं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

कार्यकारणोपासने ऽपि न ज्ञानसमकक्षे इति सूचनायैव पुनः पूर्ववन्मन्त्रत्रयमाह ।

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याꣳ रताः ॥ १२ ॥

असम्भूतिः अजा प्रकृतिः । सम्भूतिः उत्पत्तिः तदाश्रयकार्यं हिरण्यगर्भ इति यावत् शेषार्थौ नवममन्त्रवत् प्रकृतिरविवेकादैर्जननी हिरण्यगर्भश्च तद्वान् फलं चोपास्य स्वभावसदृशमेवेति भावः ॥ १२ ॥

एकमेव फलमेकोपासकस्येति फलभेदेन सूचयति ।

अन्यदेवाहुस्सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचाक्षिरे ॥

अन्यत् अणिमाद्यैश्वर्यम् अन्यत् प्रकृतिरूपत्वम् शेषं दशममन्त्रवत् ॥ १३ ॥

सहकरणमुपासनयोः फलप्रदर्शनेन स्तौति ।

सम्भूतिञ्च विनाशं च यस्तद्वेदोभय ठं० सह विनाशेन

मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

विनाशम् सर्वकार्यविनाशाश्रयः कारणं प्रकृतिरिति यावत् तदुपासनं च पितुः पुत्रेणेव सर्वैः कार्यमिति स्वधर्मबुद्ध्या अमृतम् अणिमादिना सुखम् देवत्वाप्त्या अमरत्वं वा शेषमेकादशममन्त्रवत् यद्यप्येवं क्रमतः कैवल्यमपि भवति तथापि तत्रैव रागाद्याधिक्यसम्भवे ततश्च्युतिरपि पुनः सम्भवतीति न ज्ञानोदयतुल्यतान्यत्रेति भावः ॥

देवयानेन यथा गच्छन्नुपासकः सूर्यमण्डलं प्राप्य प्रार्थयते तदाह ।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये॥

हिरण्मयेन—हेमवत्प्रकाशमयेन पात्रेण पात्राकारेण तव मण्डलेनेति यावत् सत्य स्वरूपोपास्य देवस्य मुखम् तत्प्राप्तिमार्ग-द्वारम् अपिहितम् आच्छादितम् अतः हे पूषन् ! सूर्य ! तत् आच्छादनम् तेजस्समूहात्मकम् त्वमपावृणु पृथक्कुरु कस्मै सत्यधर्माय सत्यधर्मा उपास्यदेवः तं प्राप्तुं या दृष्टिर्दर्शनं तस्य तस्मै गन्तुमितिभावः । क्वचिदुपासने तु मुखमितिप्राधान्यान्निर्देशः स्वरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥

क्वचिदुपासने रतस्य प्रार्थनामाह ।

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोहमस्मि ॥ १६ ॥

हे पूषन् पोषक हे एकर्षे प्रधानऋषे हे यम नियामक हे सूर्य प्रेरक हे प्राजापत्य प्रजापत्यापत्य रश्मीन् किरणान् व्यूह पृथक्कुरु समूह संकोचय तेजः ज्योतिस्वरूपम् कल्याणतमम् अतिसुन्दरमतिशुभदं वा यत्ते रूपं तत्ते रूपमहं पश्यामि द्रक्ष्यामि स्वोपासनां प्रकटयति यः असौ तव मण्डलस्थः पुरुषः स असौ अहमस्मि ॥१६॥

अथ सामान्तः प्रार्थनान्तरामाह ।

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्त ठं० शरीरम्)(क्रतोस्मरकृत ठं० स्मरक्रतोस्मरकृत ठं० स्मर ॥ १७ ॥

मम वायुः प्राणः । अमृतमनिलम् मरणरहितपरिपूर्णवायुम् गतः स्थूलदेहात्सूक्ष्मदेहे निर्गत इति भावः अथ अनन्तर-

म् शरीरम् स्थूलदेहः । इदं भस्मान्तम् एतद्भस्मस्वरूपम् यातम् इदं भूलोके मृतकरूपस्थूलशरीरमिति वा ओमित्यङ्गीकारे स्वीकरोम्येतत् विहितकर्मादौ प्रणवोच्चारणसंस्कारवशाद्वा ओमिति निर्देशः । क्रतुर्यज्ञः उपासने भावनात्मकमनस्संकल्पो वा तथा च हे क्रतो त्वं स्मर किम् मया यत्कृतं तत्स्मर कृतघ्नो माभूः मया सम्पादितोऽसि ततो निरालम्बे मयीदानीमाऽऽशु प्रसीद फलत इति भावः आवृत्तिराऽऽदरार्था स्वदैन्यसूचिका वा ॥ १७ ॥

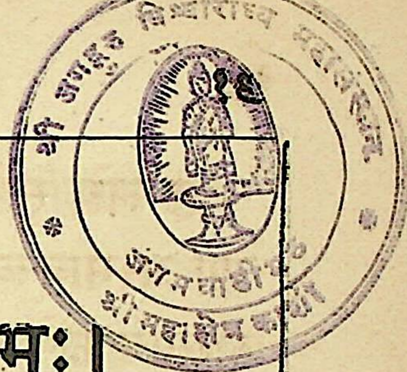
विहितकर्मनिष्पत्तये निषेवितमऽग्निं प्रार्थयते—

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्
युयोध्यऽस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठांते नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

हे अग्ने सुपथा शोभनदेवयानाख्यमार्गेण अस्मान् त्वम् नय कस्मै राये फलाऽऽत्मकधनाय फलोपभोगायेति यावत् यतो हे देव कर्मोपासनविषयाणि विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि अस्माकम् त्वम् विद्वान् वेत्सि किं च जुहुराणम् कौटिल्येच्छायुतम् फलप्राप्तौ प्रतिबन्धकम् अस्माकम् एनः पापम् अस्मत् अस्मत्तो युयोधि अमिश्रितं कुरु पृथक्कुर्विति यावत् ते तुभ्यम् भूयिष्ठाम् बहुतराम् नम उक्तिम् नमस्कारवचनम् विधेम वयम् कुर्म इत्यर्थः ॥ १८ ॥

दययाऽनन्तरामस्य मृदुर्ग्रन्थोऽयमुम्भितः ।
श्रीस्वामिभास्करानन्दैः काश्यामीशाऽऽख्यवेदके ॥
कृशामङ्गीः क्व भाष्येण क्व वेदान्ताऽब्धिमन्थनम् ।
तथाऽप्यघटितं किं वा गुरुदेवदयालवे ॥ २ ॥

इत्युपनिषत्प्रसादे ईशोपनिषत्—

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ सामवेदे तलवकारशाखा ब्राह्मणे भगवानीश्वरो मुमुक्षुजनोद्दिधीर्षयाऽऽत्मज्ञानं निरूपयिष्यन् तत्सौकर्याय गुरुशिष्यसंवादं कल्पयामास तत्र तावत् प्रश्नवाक्यं शिष्यस्य केनेषितमित्यादि ॥

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः
केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।
केनेषितां वाचमिमां वदन्ति
चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

केन प्रेषितम् प्रेरितम् मनः इषितम् इष्टम् विषयम् पतति गच्छति मन आदीनां स्थितेः प्राणाऽधीनत्वात् प्रथमः मुख्यः प्रधानः प्राणः केन युक्तः प्रेरितः प्रैति स-

द्वाऽऽगच्छति केन इषिताम् प्रेषिताम् इमां वाचम् वदन्ति प्राणिन उ वितर्के को देवः चक्षुः श्रोत्रं च युनक्ति प्रेरयति एतानि चाऽन्तर्वाह्यकरणानि कर्त्रा चैभ्योऽन्येन भाव्यम् न त्वत्राऽसावऽनुभूयत इति भावः ॥ १ ॥

उत्तरमाऽऽह ।

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचꣳस उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः अतिमुच्य धीराः प्रेत्याऽस्माल्लोकादऽमृता भवन्ति ॥ २ ॥

यत् श्रोत्रस्यापि श्रोत्रम् मनसोऽपि मनः वाचोऽपि वाचम् वाक् प्राणस्याऽपि प्राणः चक्षुषोऽपिचक्षुः ह स्फुटम् जड़श्रोत्राऽऽदीनां शब्दग्रहणाऽऽदिसामर्थ्यकारणमऽत्रसङ्घाते

चेतनमिति उ वितर्कैं तदेव स प्रसिद्ध आत्मा कर्ता तथा च धीरा विवेकिनः अतिमुच्य अतिशयेनाऽऽत्मानं पृथक् कृत्वा मन आदिभिरऽसम्बद्धं ज्ञात्वेति भावः । अस्माल्लोकात् प्रेत्य प्रकर्षेण गत्वा मृत्वा अमृताः मरणरहिताः मुक्ता भवन्ति ॥ २ ॥

एवमऽपि कुतो न मन आदिभिर्गृह्यतेऽयमिति कुतश्च नोपदिश्यते ईदृश इतीत्याऽऽशङ्कायां सर्वाऽनुभूतिरूपत्वान्न ज्ञेयःग्राह्यः किन्तु सर्वनिषेधाऽवधितया शिष्टं चित्त्वात्स्वयं प्रकाशत इत्याऽऽह–

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदऽनुशिष्यादऽन्यदेव तद्विदितादऽथो अविदितादऽधि इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याऽऽचचक्षिरे ॥ ३ ॥

तत्र चिदाऽऽत्मनि वाङ्मनश्चक्षूंषि न गच्छन्ति अतो न वयं विद्मः ईदृश इति विशेषतोऽपि न जानीमः यथा येन विशेषणेन एतत् चिदात्म वस्तु कोऽपि कस्मैचित् अनुशिष्यात् उपदिशेत् अनुशिष्यादऽनुशिष्यासमुपदिशेयमिति वा किन्तु तत् चिदात्म वस्तु विदितात् स्थूलसकलकार्यात् अन्यदेव अविदितादऽथो सूक्ष्मत्वादऽज्ञातरूपकारणादऽपि अधि अन्यत इति वचनम् पूर्वेषाम् वयं शुश्रुम के ते ये आचार्याः नः अस्मभ्यम् तत् आत्मवस्तु कथितवन्तः ॥३॥

ननु कार्यकारणाऽऽत्मकजगदऽतिरिक्तं यदुच्यते तद् ब्रह्म नाऽऽत्मेत्याऽऽकाङ्क्षायामाऽऽत्मब्रह्मत्वाय ब्रह्म निरूपयति—

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागऽभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि

नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यत् आत्मचैतन्यम् वाचा इन्द्रियरूपया वर्णाऽऽत्मिकया वा अनभ्युदितम् अनुक्तम-ऽप्रकाशितम् येन चैतन्येन वाक् अभ्युद्यते लब्धसत्ताकं प्रकाशितं वा भवति तदेवा-ऽऽत्मचैन्यम् त्वं ब्रह्म विद्धि जानीहि यदि-दम् प्रसिद्धम् हिरण्यगर्भाऽऽदिकम् उपा ऽऽसते उपासकाः इदं ब्रह्म न ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहु-र्मनोमतम् तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपाऽऽसते ॥ ५ ॥

यदाऽऽत्मचैतन्यम् मनसाऽन्तःकरणेन न मनुते विषयान्न जानाति जीवाऽऽत्मनो हि सर्वविषयाऽवगतावऽन्तःकरणं करणं न सा-क्षिचित इतिभावः। पुनः येनाऽऽत्मचैतन्येन

मनोमतम् ज्ञातं प्रकाशितम् आहुऽऽराचार्याः तदेवेत्याऽऽदि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यच्चेतनं चक्षुरिन्द्रियद्वारा रूपं न पश्यति किन्तु सर्वोऽपि जनो येन चेतनेन चक्षुरिन्द्रियाणि जानाति तदेवेत्याऽऽदि पूर्ववत् ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यच्चेतनं श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दं न गृह्णाति येन चेतनेनेदं श्रोत्रेन्द्रियं श्रुतं ज्ञातं भवति तदेवेत्याऽऽदि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥८॥

यच्चेतनं प्राणेन न जीवति किं च येन प्राणः प्रणीयते स्वकार्यसामर्थ्यवान्स्वसत्तावान् वा भवति भास्यते वा तदेवेत्याऽऽदि पूर्ववत् यदत्र शरीरे करणसम्बन्धशून्यं करणानां च प्रकाशकं चेतनं तद्ब्रह्मेति पञ्चश्रुतीनाऽमर्थः यद्वा यन्मनसेत्याऽऽदिश्रुति चतुष्टयेऽपि यदितिकर्मपदम् तथा चाऽत्र शरीरे सर्वो जनो मनआदिभिः तत्तद्विषयवत् यच्चेतनं न गृह्णाति सूक्ष्मत्वात्तद्ब्रह्म पूर्ववदऽन्यदित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति प्रथमःखण्डः ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति प्रयोगात्पुनर्ब्रह्मणि प्राप्तवेद्यत्वभ्रममपाकुर्वन्नाऽऽह—

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्र-
मेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो
रूपं यदस्य त्वं यदऽस्यदेवे-
ष्वऽथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये
विदितम् ॥ १ ॥

आत्मानं ब्रह्म सुष्ठुहं वेद वेद्मि इति यदि त्वं मन्यसे शिष्य तर्हि यदस्य ब्रह्मणो रूपं त्वं वेत्थ वेत्सि अपि नूनम् निश्चयतरः तद्दभ्रमेव अल्पमेव नाऽध्यात्ममेव किन्तु यदऽस्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु त्वं वेत्थ तदऽपि दभ्रमेव । अल्पमेव वेद्यं भवति नाखण्डं व्यापि निरुपाधि चेतनमिति भावः । तस्मात् अथ नु इदानीमऽपि मीमांस्यमेव विचारणीयमेव ब्रह्म निरुपाधि ते तव विचार्यं शिष्य आह व्यापि ब्रह्म मयाविदितमित्यऽहं मन्ये ॥ १ ॥

कथमित्याऽऽकाङ्क्षायां प्रकारमाऽऽह शिष्यः—

नाऽहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥२॥

सुष्ठ्वहं ब्रह्म वेदेत्यऽहं न मन्ये नाऽहं ब्रह्म वेदेति च नो मन्ये किन्त्वहं वेद अयं भावः न घटादिवदिन्द्रियैरऽहं वेद न च तैरेव सूक्ष्मत्वाऽऽदिदोषेण न वेद किन्तु विचारजशुद्धचिदाकारनिर्वासनाऽन्तःकरणवृत्त्या जगत्युन्मूलिते शिष्ट स्वयं प्रकाशविधया वेदेति अथ स्वनिश्चयदृढतां सूचयति तत्पूर्वोक्तं विरुद्धम् नोनवेदेति वेदचेति नोऽस्माकं वाक्यमऽविरुद्धं यो वेद स एव तद्ब्रह्म वेद ॥ २ ॥

शिष्यतुष्टये सिद्धान्तयति यस्येति

यस्याऽमतं तस्य मतं मतं

यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमऽविजानताम् ॥ ३ ॥

यस्य अमतम् येन ज्ञेयतया ब्रह्म न निश्चितम् तस्य मतम् तेन स्वयं प्रकाशतया ब्रह्म ज्ञातम् यस्य मतम् येन ज्ञेयतया ब्रह्म निश्चितम् स न बेद ज्ञानं हि ब्रह्म न ज्ञेयमिति स्थितेः। अथ फलितभेदमाऽऽह विजानताम् विज्ञानिनाम् अविज्ञातम् विज्ञेयरूपं ब्रह्म न अविजानताम् अज्ञानाम् विज्ञातम् विज्ञेयस्वरूपमेव घटादिवत्किमऽपि ब्रह्म ॥ ३ ॥

कथं क्व ब्रह्म निश्चीयते किं च तेन भवतीत्याऽऽह–

प्रतिबोधविदितं मतमऽमृतत्वं हि विन्दते। आत्मना वि-

न्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽ-
मृतम् ॥ ४ ॥

घटोऽयमित्याऽऽद्याऽऽकारबोधं बोधं प्रति विदितम् तत्तद्बोधसाक्षितया प्रसिद्धम् यद्वृत्याऽऽत्मचैतन्यम् तदेव मतम् ब्रह्मत्वेन निश्चितं चेद्बवेत्तर्हि हि निश्चये अमृतत्वं मृतिशून्यत्वं विन्दते लभते एव उक्तनिश्चयरूपं वीर्यं मृत्युवारणेबलम् उक्तविधया आत्मना विन्दते स्वरूपचेतनेन लभते नान्यतः अयं भावः वस्त्वऽधीनं हि ज्ञानं यथावस्तु भवति मृतिहीनं चाऽऽत्मवस्त्वेवेति तथा च वीर्यरूपविद्यया ब्रह्माऽऽत्मज्ञानेनाऽमृतं मोक्षं लभते इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

ब्रह्माऽऽत्मज्ञानं च मनुष्यदेह एव कार्यमेवेति सूचयति ।

इह चेदवेदीदऽथ सत्यम-

ऽस्ति न चेदिहाऽवेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्याऽस्माल्लोकादऽमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

चेद्यदीह मनुष्यभावे ब्रह्माऽऽत्मानमऽवेदीज्ज्ञातवाँस्तर्ह्यऽथाऽनन्तरं सत्यमऽस्ति सदा तस्य रूपम् चेदिह नाऽवेदीत्तर्हि महती विनष्टिः प्रचुरदुःखाऽनन्तजननमरणरूपमहद्विनाशस्तस्य तस्माद्धीरा बुद्धिमन्तः सर्वजीवेषु व्याप्तैकब्रह्माऽऽत्मानं विचित्याऽन्विष्य निश्चित्यास्माल्लोकात्प्रेत्य मरणाऽनन्तरमऽमृतामरणरहितब्रह्माऽऽत्मनो भवन्ति विदेहमुक्ता भवन्तीति भावः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

अथ ब्रह्मचेतनमेवसर्वशक्तीत्युत्कर्षसूचनेन
ब्रह्मजिज्ञासोत्पादायाऽऽख्यायिकांरच-
यति ब्रह्महेत्याऽऽदि ।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये
तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा
अमहीयन्त त ऐक्षन्ताऽस्मा-
कमेवायं विजयोऽस्माकमेवा-
ऽयं महिमेति ॥ १ ॥

हेति स्फुटे देवेभ्यः देवाऽर्थम् ब्रह्माविजि-
ग्ये अजयदऽसुरान्देवासुरसंग्रामे परन्तु तस्य
ब्रह्मणो जये देवा अमहीयन्त स्वपूजामऽल-
भन्त कथम् तत्राऽऽह ते देवा ऐक्षन्त अ-
मन्यन्त अयं विजयो महिमा चाऽस्माकमे-
वेति ॥ १ ॥

तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

एषां देवानान्तदऽभिमननम् ह विजज्ञौ स्फुटम् ज्ञातवत् ब्रह्मेति शेषःज्ञात्वा च तेभ्यो हि देवाऽर्थमेव तेजोमयमाऽऽविर्बभूव परन्तु यक्षं महत्पूज्यमिदं रूपं किम् इति न व्यजानन्त देवास्तद्ब्रह्म ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं यक्षमिति तथेति ॥ ३ ॥

ते देवाः अग्निं प्रत्य ऽब्रुवन् हे जातवेदः इदं यक्षं किम् एतत्त्वं विजानीहीति अथाऽग्निः तथा ऽस्तु इत्युक्त्वा ॥ ३ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसी-
त्यऽग्निर्वाहमऽस्मीत्यऽब्रवी-
ज्जातवेदा वा अहमऽस्मीति ॥

तद्यक्षमभ्यद्रवत् यक्षाभिमुखं गतः अथ तमग्निं यक्षमवदत्त्वं कोऽसीति अथ अग्निर्वै जातवेदा वै अहमऽस्मीत्यऽग्निरऽब्रवीत् ॥४॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमि-
त्यऽपीदं सर्वम् दहेयं यदिदं
पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

ततो यक्षेण तस्मिंस्त्वयि किं बलमिति पृष्टोऽग्निः यदिदं पृथिव्यां सर्वमऽपीदमहं दहेयमित्युवाच ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति
तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न श-

शाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ यक्षम् एतत्त्वं दहेत्युक्त्वा तस्मै अग्नये तृणं निदधौ स्थापितवत् अथाऽग्निः तत्तृणम् उपसमीपम् प्रेयाय प्रकर्षेण गतः परन्तु सर्वजवेन वेगेन निजसर्वबलेन तत्तृणं दग्धुं न शशाक समर्थो न बभूव अथ सोऽग्निर्लज्जया तस्मात्तृणस्थानादेव निवृत्तः अथ चाऽऽगत्य देवान्प्रति यद्यादृशमेतद्यक्षमेतद्विज्ञातुमऽहं नाऽशकं न समर्थोऽभूवमित्युवाच ॥ ६ ॥

अथ वायुमऽब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ ७ ॥

अथाऽनन्तरं देवा वायुमऽब्रुवन् हे वायो शेषमुक्ताऽर्थम् ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमऽस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमऽस्मीति ॥ ८ ॥

अभ्यद्रवद्वायुः तं वायुम् चतुर्थवदऽन्यत् ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाऽऽददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

आददीय अहं गृह्णीयाम् ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन

तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निववृते नैतदऽशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

आदत्स्व गृहाण कम्पयेति यावत् अदातुं कम्पयितुम् पूर्ववदऽन्यत् ॥ १० ॥

अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ११

अथाऽनन्तरम् सर्वदेवाऽधिकशक्त्यऽभिमानिनं सर्वदेवेश्वरमिन्द्रमब्रुवन्देवा हे मघवन्नित्यादि पूर्ववत् तस्मादिन्द्रात् तिरोदधे अदृश्यं बभूव यक्षम् अनात्मन्यहं ममत्वाऽद्यऽभिमानदार्ढ्यं यावद्यस्य तावत्तस्य दूरतो ब्रह्माऽऽत्मतत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

उक्ताऽभिमानलयहेतुतया महत्कृततिरस्कार आ-श्वऽभ्युदयायैव भवतीति च सूचयन्नाऽऽह स तस्मिन्निति ।

स तस्मिन्नेवाऽऽकाशे स्त्रि-यमाऽऽजगाम बहुशोभमाना-मुमां हैमवतीं तां होवाच कि-मेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

यक्षनिभृतमानसः श्रद्धाभरनियन्त्रितोजि-ज्ञासया तिष्ठन् स इन्द्रः यत्र यक्षं तिरोहितं तत्रैवाऽऽकाशेहिमवतः कन्योमापार्वती तद्रू-पामऽतिसुन्दरीं स्त्रियमाऽऽजगाम दृष्ट्वा तस्याः समीपं गतः इन्द्रभक्तिविद्यारूपेणाऽऽविर्भू-तेति भावः एतद्यक्षं किमिति ह स्फुटं तां स्त्रियमुवाच पप्रच्छेन्द्रः ॥ १२ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥

पृष्टं त्वया यक्षं ह किल ब्रह्म इत्युत्तरमुवाच सा स्त्रीन्द्रं प्रति ब्रह्मणो वै एतद्विजये अग्निवाय्विन्द्रैः सम्वादे य एष विजयस्तास्मिन् यूयं महीयध्वम् देवासुरसंग्रामविजये इव स्वपूजां लभध्वमिति चोवाचाऽऽक्षेपतः अयं भावः यथैतद्विजयो न युष्माकमऽचेतनानां तथा पूर्वविजयोऽपि न ततो ब्रह्मैव सर्वशक्तिवत्था वोहङ्करणामिति ततः स्त्रीवाक्यादेव ह स्फुटम् अथवा ततोऽनन्तरं स्फुटमेव यक्षं ब्रह्मेतिविदाञ्चकारेन्द्रः विद्ययाऽऽवरणभङ्गेब्रह्माऽऽत्मसाक्षात्कारएवेति भावः ॥ १ ॥

स्वल्पमऽप्याऽऽत्मज्ञानं धन्ययतीति सूचयति ।

तस्माद्वा एते देवा अतित-

रामिवाऽन्यान्देवान् यदऽग्नि-
वायुरिन्द्रः तेह्येनन्नेदिष्टं पस्पृ-
शुः ते ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार
ब्रह्मेति ॥ २ ॥

यद्यस्मादऽग्निर्वायुरिन्द्रः ब्रह्म दृष्टवान् तस्माद्वै एते देवा अन्यदेवानऽपेक्ष्याऽतितरामिव अत्युत्कृष्टा एव ते हि देवा एनद्ब्रह्म-नेदिष्टं पस्पृशुः समीपं प्राप्ताः सर्वतः प्रथमं ब्रह्मेतिविदाञ्चक्रुश्च इदमेवौत्कृष्ट्यम् ॥ २ ॥

अग्निवाय्वपेक्षयाऽपीन्द्रौत्कृष्ट्यं
दर्शयति तस्माद्वा इति—

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामि-
वाऽन्यान्देवान् सह्येनन्नेदिष्टं
पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदा-
ञ्चकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

हि यतः स इन्द्रो ब्रह्माऽन्तिकं गतो यक्षं ब्रह्मेति स एव प्रथमं स्त्रीवाक्याज्ज्ञातवान् अन्ये तु पश्चादिन्द्रतस्तमाहुः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

ब्रह्माऽऽविर्भावतिरोभावौ वर्णयत्युपमानतः—

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतोव्यद्युतदा इतीन्न्यमीमिषदा इत्यधिदैवतम् ॥ ४ ॥

औइवाऽर्थौइत् चाऽर्थः । तस्य यक्षपदोक्तब्रह्मण एषः अयम् आदेशः उपदेशः उपमानम् तदेतद्ब्रह्मविद्युतइवव्यद्युतदभात् न्यमीमिषदाऽऽनिमेषं कृतवदिव इतीत् इति च अयं च विद्युत इति बहुत्वं ब्रह्मौत्कर्ष्याय विद्युतश्चक्षुषश्चयथाऽऽशुप्रकाशाऽप्रकाशौ तथाऽऽशुयक्षाऽविर्भावतिरोभावौ सम्पन्नाविति यावत् इत्यऽधिदैवतम् देवताविषयकमिदमुपमानम् ॥ ४ ॥

अथाऽध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यऽभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

अथाऽध्यात्मम् जीवाऽऽत्मसम्बन्धिकिञ्चिद्ब्रह्मज्ञापकमऽथोच्यते यत् यस्मात् जिज्ञासुमनः स्ववृत्त्या एतद्ब्रह्म गृह्णातीव च अनेन च मनसा ब्रह्म उपसमीप हृद्येव स्मरति जिज्ञासुः ब्रह्मविषयकसङ्कल्पोऽप्यऽभीक्ष्णं पुनः पुनर्भवति ततो मनो ब्रह्मज्ञापकम् ॥ ५ ॥

मनसा स्वरूप एव ब्रह्मज्ञानोपायमाऽऽह तद्धेति—

तद्ध तद्वनंनामतद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाभिहैनं सर्वाणि भूताति संवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

तद्ब्रह्म ह किल तद्वनमिति नाम ख्यातम् तेषामुपाधितोभिन्नानामिवाऽऽत्मनां वनम-

ऽद्वैतभावमित्यन्वर्थाचेयं संज्ञा ब्रह्मणः अत-
स्तद्वनमिति नाम उपासितव्यम् नामार्थ-
भावना कार्या स यः कश्चित् एवमुक्तप्रका-
रेणैतद्ब्रह्म वेदोपास्ते एनमुपासकं सर्वाणि
भूतानि ह किल अभिसम्बाञ्छन्ति आत्मा-
नमिव सत्कुर्वन्तीति भावः ॥ ६ ॥

ब्रह्मविद्या काचिदऽन्येतिभ्रमनिरासायाऽऽह
उपनिषदमिति ।

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव त उपनिषदमऽब्रूमेति ॥ ७ ॥

श्रुत्वोक्ताऽखिलं शिष्य आह भो हे भगवन्
उपनिषदम् अतीवाऽन्तरङ्गसाधनं त्वं ब्रूहि
इति अथ गुरुः ते तुभ्यम् मयोपनिषदुक्ता
किं विषया सेति शिष्यजिज्ञासाऽनुत्पत्तये
वदति ब्राह्मीं वाव ब्रह्मविषयामेव उपनिषदं
ते तुभ्यं वयमऽब्रूम इति वाक्यसमाप्तौ ॥७॥

ब्रह्मविद्यासाधनान्याऽऽह तस्यै इति ।

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठाः वेदः सर्वाङ्गानि सत्यमाऽऽयतनम् ॥ ८ ॥

तपः स्वधर्माचरणम् दमोऽखिलेन्द्रियनिग्रहः कर्म निष्कामाग्निहोत्राऽदि इति इत्यादि तस्यै विद्यायै ब्रह्मविद्यार्थम् ब्रह्मविद्यासाधनमित्याऽऽदीति यावत् तथा वेदास्तदङ्गानि च शिक्षादीनि प्रतिष्ठा आश्रयस्तस्यै तस्या इति यावत् तथा सत्यम् सर्वव्यवहारेषु यथार्थ्यम् तदऽपि आयतनमाऽऽश्रयस्तस्यै तस्याः । वेदादौ ब्रह्मविद्योपलभ्यत इति वेदाद्यऽपि साधनमेव तस्या इति भावः ॥

अव्यभिचारसूचनाय पुनरन्ते ब्रह्मविद्याफलमाऽऽह यो वै इति ।

यो वा एतामेवं वेदाऽपहत्य पा-

प्मानमऽनन्ते स्वर्गे लोके ज्ये-
ये प्रति तिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥

यः वै निश्चयेन एवमुक्तप्रकाराम् एतामुक्तां ब्रह्मविद्याम् वेद सः पाप्मानम् सकलकर्मात्मककल्मषम् अपहत्य विधूय विद्यावह्निना दग्ध्वा अनन्तेऽन्तरहिते ज्येयेऽतिशयेन वृद्धे महति ब्रह्माख्ये इति यावत् स्वर्गे निरतिशयसुखात्मके लोके पदे प्रतितिष्ठति अचलप्रतिष्ठां लभते न पुनराऽऽवर्त्तते इति भावः पदावृत्तिर्ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति ॥९॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

दययाऽनन्तरामस्य मृदुर्ग्रन्थोऽयमुम्भितः ।
श्रीस्वीमिभास्करानन्दैः काश्यांकेनाऽऽख्यवेदके ॥
कृशामद्धीः क्व भाष्येण क्व वेदान्ताऽब्धिमन्थनम् ।
तथाऽप्यघटितं किं वा गुरुदेवदयालवे ॥ २ ॥

इत्युपनिषत्प्रसादे केनोपनिषत् ।

श्रीः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथेश्वरो यजुर्वेदकठशाखाब्राह्मणे ब्रह्म-तत्त्वं जिज्ञासूनामुपकाराय प्रवृत्तो जि-ज्ञासायाजननाय दार्ढ्याय च ब्रह्मविद्या म-हिमपरामाख्यायिकामादत्ते उशन्निति ।

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्वं वेदसं ददौ तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

ह वै एतावतीतार्थस्मारकौ अरुणाऽपर-संज्ञकस्य वाजश्रवोभिधस्य पुत्रो वाजश्र-वसः उद्दालकः । उशन् फलमिच्छन् सर्व-स्वदक्षिणाकयागान्ते आचार्यादिभ्यः सर्वं वेदसम् सर्वन्धनं ददौ तस्योद्दालकस्य ह

किल नचिकेताः नाम प्रसिद्धः पुत्रः आस बभूव ॥ १ ॥

तꣳ ह कुमारꣳ सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥

दक्षिणारूपासु गोषु आचार्यादि पुरो नीयमानासु पित्रा प्रापितासु दत्तासु सतीषु श्रद्धोचितबुद्धिः कुमारं सन्तं कौमारवयसि वर्तमानम् तं नचिकेतसम् ह किल आविवेश हृदि जाता ततः सः अमन्यत निश्चितवान् ॥ १ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धादोहा निरिन्द्रियाः। अनंदा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

पीतजलाः भुक्ततृणाः भोगशक्तिहीना इतियावत् दुग्धहीनाः इन्द्रियशक्तिशून्याः वृद्धा इति भावः एवंभूताया गावः ताः ददत् यः सः अनन्दाः सुखहीनाः नाम ते प्रसिद्धाः लोकाः तान् गच्छति ॥ ३ ॥

सहोवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयन्तꣳ होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

तस्मान्नेष्टफलभाग्भवेत्पिता परमोत्तमधनं च पुत्रः प्रियतरत्वपरमोपकारकात्वाभ्याम् पुत्रशब्दसार्थकताकालश्चोपस्थितः इतिनिश्चित्य सपुत्रःपितरं ह किल उवाच हे तात पितः मां कस्मै त्वं दास्यसीति उत्तराऽलाभतः एवं द्वितीयं तृतीयं च वाक्यमुवाच

ततः तं पुत्रं ह किल कुपितः पितोवाच मृत्यवे यमाय त्वां ददामीति ॥ ४ ॥

ततश्चिन्तयति चित्ते पुत्रो बहूनामिति ।

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः किꣳस्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥

बहूनां मध्ये प्रथमः एमि उत्तमोस्मि बहूनां मध्यमः न निकृष्टः तत्कथं मम मृतिमिच्छति पितेति भावः किं च स्विद्वितर्के यमस्य किं कर्तव्यं कार्यमस्ति यत्कृत्यमद्य दत्तेन मया करिष्यति पिता अहो क्रोधमहिमा न कृत्यमिति भावः ॥ ५ ॥

एवमपि पाल्यमेव पितृवचो मयामात्पित्रा चेति द्वयोर्वैराग्याय चाह पितरमनुपश्येति—

अनुपश्य यथापूर्वे प्रतिपश्य

तथापरे सस्यमिवमर्त्यः पच्यते सस्यमिवाऽऽजायते पुनः ॥

पूर्वे महान्तो यथा येन प्रकारेण स्थितास्तं प्रकारम् तथा तेनैव प्रकारेण परे इदानीन्तना ये महान्तस्तेषां प्रकारं पुनस्त्वं पश्य हे तात रे मन इति वा दृष्ट्वा तथैव कुरु मामद्धेतुशोकामिति भावः मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यस्तु गोधूमादिवत्पक्को भवति आ सर्वतः उत्पद्यते पुनः सस्या न शोकविषया इति भावः ॥ ६ ॥

एवं विशोकं तपसा तातेन प्रेषितो यमाय ब्रह्मलोकगतयमगृहे त्रिरात्रमुवास पुत्रः तत आगतं यममनुगा ऊचुः वैश्वानर इति—

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् तस्यै ताꣳ शा-

र्न्ति कुर्वन्ति हर वैवस्वतोद-
कम् ॥ ७ ॥

हे वैवस्वत सूर्यसुत यम ब्राह्मणो तिथिः वैश्वानरोऽग्निरूपः गृहान्प्रविशत्यायति त-स्याग्नेः एतां पाद्याद्यसपर्यारूपां शान्तिं कु-र्वन्ति गृहस्थाः ततो निजकल्याणाय जलं हर देह्यतिथये ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे सङ्गतꣳ सू-
नृतां चेष्टापूर्ते पुत्र पशूꣳश्च-
सर्वान् एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्या-
ल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति
ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

आशा अदृष्टवस्त्विच्छा दृष्टविषयेच्छा प्रतीक्षा सङ्गतं ध्यानम् सूनृता प्रियोक्तिःइष्टं यागादि आपूर्त्तमारामादिनिर्माणम् यस्य

गृहे ब्राह्मणोऽनश्नन्नभुञ्जानो वसति तस्याल्पबुद्धेराशादिकमाशादि षट् क्रियाजफलं सर्वपुत्रपशूंश्चैतत्सकलं वृङ्क्ते नाशयति स ब्राह्मणः ॥ ८ ॥

एतच्छ्रुत्वातिथिं गत्वा मृत्युरुवाच तिस्र इति—

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥

हे ब्रह्मन् नचिकेतः यद्यस्मादतिथिर्नमस्यो नमस्कारार्हस्तस्मात्तुभ्यं नमोस्तु यदनश्नन्मम गृहे त्वमवात्सीः तस्मात् हे ब्रह्मन्मह्यं स्वस्त्यस्तु क्षमया तद्दोषशान्त्यामङ्गलमस्तु यत्तिस्रो रात्रीरवात्सीस्तस्मात् रात्रीः प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्व गृहाण मत्तो-

भीष्टान् एवमत्यपराधशान्तिर्नान्यथेतिभावः ॥ ९ ॥

नचिकेता आह शान्तेति—

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा-
स्याद्वीतमन्युर्गौतमोमाभिमृ-
त्यो त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत
एतत्त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥

हे मृत्यो यम गौतमगोत्रः पिता माभि मां प्रति निवृत्तक्रोधः प्रसन्नमनाः शान्तमन्मरणसंकल्पः यथा स्यात् ततश्च प्रतीतः मत्पुत्रोयं नचिकेता इति विश्वस्तस्सन् त्वया प्रेषितं मां प्रति वदेत् त्रयाणां मध्ये एतद्वरं प्रथममहं वृणे स्वीकरोमि ॥ १० ॥

यम आह यथेति—

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत

औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः सु-
खं रात्रीः शयिता वीतमन्यु-
स्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्र-
मुक्तम् ॥ ११ ॥

यमलोकाद्गतं त्वां दृष्टवान् योऽरुणपुत्र-
उद्दालकस्ते पिता सः मया प्रेरितः पुरस्ता-
त्पूर्वं यथा तथा विश्वस्तो भविष्यति निवृ-
त्तक्रोधः आगमिष्यमाणरात्रिषु सुखेन श-
यिष्यते च ॥ ११ ॥

लब्ध्वाद्य वरमाह स्वर्गे इति—

स्वर्गे लोके न भयं किं च
नास्ति न तत्र त्वं न जरया
बिभेति उभे तीर्त्वाऽशनाया-
पिपासे शोकातिगो मोदते
स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

स त्वमग्निꣳ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वꣳ श्रद्दधानाय मह्यम् स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

स्वर्गे किञ्चन भयं नास्ति तत्र स्वर्गे त्वं मृत्युर्न जरया वार्द्धक्येनापि न विभेति जनः पानभोजनेच्छे द्वे त्यक्त्वा शोकशुन्यश्च तत्र हृष्यति किंच स्वर्गलोकवन्तोऽमृतत्वं देवत्वं लभन्तेऽतः स्वर्गश्रद्धायुक्ताय मह्यम् हे मृत्यो स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं स्वर्गदमग्निं त्वं प्रब्रूहि माब्रूहि न जानामीति यतः सप्रसिद्धस्त्वमध्येषि जानासि नान्यथा स्वर्ग्यसीति भावः द्वितीयवरेणैतदहं वृणे ॥ १२–१३ ॥

मयः प्रति जानीते प्रते इति—

प्रते ब्रवीमि तदु मे निबोध

स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन्
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां
विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम्

यत्त्वया वृतं तत् उ वितर्कें ते तुभ्यमहं प्रब्रवीमि मे मत्तः त्वं निबोध हे नचिकेतः स्वर्ग्यमग्निं प्रजानन्नहमस्मि विधिज्ञानां गुहायां बुद्धौ स्थितमेतमग्निमक्षयस्वर्गलोकप्राप्तिकरम् अथोभूतात्मकत्वेन जगतः प्रतिष्ठामाश्रयं च त्वं विद्धि जानीहि ॥ १४ ॥

ईश्वर उवाच लोकादिमिति ।

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै ॥
या इष्टका यावतीर्वा यथा वा स
चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथा-
स्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥ १५ ॥

लोकादिं जगत्कारणं तं वृतमग्निम् अग्नौ

चयनार्थं याः यादृग्रूपाः यावतीः यत्संख्याकाः इष्टकास्ताः यथा वा येन प्रकारेण ताश्चीयन्ते सर्वमेतत्तस्मै नचिकेतसे यम उवाच नचिकेता अपि यथोक्तं यादृशं कथितं तादृशं तत् यमोक्तं यमं प्रत्यवदत् अथ यथावद्ग्रहणे नास्य नचिकेतसस्तुष्टो मृत्युः पुनरुवाच॥ १५॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः तवैव नाम्ना भविता यमग्निः सृङ्कां चेमामनेकरूपां गृहाण॥ १६॥

महात्मोदारधीर्यमः प्रीतियुतो ब्रवीन्नचिकेतसम् अद्येह भूयः पुनस्तव वरं ददामीति किं तदाह उपदिष्टोयमग्निस्त्वन्नाम्नैव लोके प्रसिद्धिं यास्यति अनेकमणिमयत्वेन बहुरूपां सृङ्कांसृमितिशब्दं कायतीति सृङ्काख्यामिमां मालां च त्वं गृहाणेति ॥ १६ ॥

कर्मादि स्तौति यमः त्रिणाचिकेत इति—

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य संधिं त्रिकर्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमाꣳशान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिभिर्मातृपित्राचार्यैः सन्धि सम्बन्धमेत्य प्राप्य जन्मतः क्रमेण तेषां शिक्षया शुद्धः अध्ययनार्थज्ञानानुष्ठानैः त्रिवारं संपादितनचिकेतस्संज्ञकाग्निः इज्याध्ययनदानरूपत्रिकर्मकर्ता नाप्नोति जन्ममृत्यू किंच देवादि स्तुत्यं देवं द्योतनात्मादित्यादिरूपं हिरण्यगर्भजत्वात् ज्ञं सर्वज्ञं शास्त्रतोग्निं विदित्वा निचाय्य द्विसन्ध्यं संवत्सरं कृतविंशत्यधिकसप्तशताग्निहोत्रेष्टकाचिताग्निरहमेवेति

भावयित्वा इमां हृदिस्थितां शान्तिमतिशयेनाप्नोति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाँश्चिनुते नाचिकेतम् ।

स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

त्रिश्चितैतदग्निकः इष्टकानां स्वरूपं संख्याऽग्निहोत्राऽनुष्ठानरूपचयनप्रकारश्चैतत्त्रयं ज्ञात्वा यः एवमुक्ता भेदेन विद्वान् नाचिकेतमग्निं चिनुते क्रतुं करोति सः अज्ञानादिपाशान्प्रथमं विधूय शोकशून्यः स्वर्गे मोदते ॥ १८ ॥

द्वितीयमुपसंहरन् तृतीयवरमवतारयति यमः एष इति ।

एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो-

यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ए-
तमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनाः
सस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृ-
णीष्व ॥ १६ ॥

हे नचिकेतः द्वितीयवरेण यमग्निं त्वमवृणीथाः स्वर्ग्य एषोग्निस्ते तुभ्यमुक्तः जनाः सः जना एतमग्निं तवनाम्ना वक्ष्यन्ति नास्यमालायावा तृतीयत्वामिति वृणीष्व तृतीयम् ॥ १९ ॥

देहद्वयातिरिक्तात्मज्ञानायोवाच
नचिकेताः ये यमिति—

ये यं प्रेते विचिकित्सामनु-
ष्येऽस्तीत्येकेनायमस्तीति चै-
के एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं
वराणामेष वरस्तृतीयः ॥२०॥

प्रेते मृते लोकान्तरंगते मनुष्ये प्राणिनि इयं प्रसिद्धो या विचिकित्सा संशयः एके आचार्याः स्थूल इवात्र सूक्ष्मेप्यहमहामिति प्रसिद्धो यमात्मा स्थूलादिवास्मादप्यतिरिक्तोस्तीति वदन्ति एके च नास्तीति इत्याकारिकेति शेषः त्वया वोधितोहमेतत्संशयास्यादमात्मवस्तु यथा जानीयां तथोपदिश एष मे तृतीयो वरः स्थूलदेहातिरिक्तात्मनि संशयस्तु मृतानामालये यमालये नष्ट एव ममेति भावः ॥ २० ॥

अयमधिकारी नवेति निश्चयायोपक्रमते
यमः देवैरिति ।

देवैरत्रापि विचिकित्सितं
पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष धर्मः
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
मामोपरोत्सीरातिमासृजैनम् ॥

अत्रात्मवस्तुनि देवैरपि विचिकित्सितं संशयः कृतः पूर्वम् अतो नहि नैव सुज्ञेयमिदं वस्तु धर्मः सर्वस्य धर्ता एष आत्माणुर्यतः ततो हे नाचिकेतः अन्यं वरं वृणीष्व मामां-मोपरोत्सीः हठं मा कुरु मा मां प्रत्येनं वरं त्वमतिसृज त्यज ॥ २१ ॥

नचिकेता उवाच देवैरिति—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञे-यमात्थ वक्ता चास्य त्वादृ-गन्यो न लभ्यो नान्यो वर-स्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥२२॥

हे मृत्यो यद्यस्माद्देवानामप्यत्र संशयः किल एतादृशस्त्वमपि दुर्ज्ञेयं कथयासि अस्य वस्तुनो वक्तापि त्वत्तुल्योन्यो न लभ्यः

प्रकाशप्रकाशकत्वमाह नेति—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र-
तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कु-
तो यमग्निः। तमेव भान्तम-
नुऽभाति सर्वं तस्य भासा सर्व-
मिदं विभाति ॥ १० ॥

सूर्यादयस्तत्र ब्रह्मात्मनि घटादाविव भासका न भवन्ति किन्तु तमेव बोधात्मना स्फुरन्तमनुपश्चात्सर्वं सूर्यादिवस्तु भाति बुध्यते न चिदाभासमन्तरा किंचिद्भातीति भावः। तस्येति तादात्म्ये षष्ठी वस्तुतस्तु अधिष्ठानतद्ब्रह्मचित्सत्तयैव जगद्भाति शुक्तिरूप्यवदित्यर्थः ॥ १० ॥

उक्ताखिलोक्तिफलितमद्वैतमाह ब्रह्मेति—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म

पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवे-
दं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

पुरः प्रसृतं प्रतीतं यदिदं किंचित्तदमृतं सद्रूपं ब्रह्मैव एवमग्रेऽपि । किं बहुना नाहिः किन्तु रज्जुरितिवत् विश्वमखिलमिदं जगन्न किं तर्हि वरिष्ठमपरिच्छिन्नमिदंमुक्तं ब्रह्मैव ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषत्प्रसादे द्वितीयमुण्डके सद्वितीयखण्डम् ॥ २ ॥

अथोक्तपरविद्यावोध्यब्रह्मणोदर्शने सहकारि सत्यादि वक्ष्यन्नादौ शुद्धचिद्ब्रह्म विवेकोपायान्तरमाह द्वेति—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य

नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति १

सखायौ प्रीतावातः सयुजौ संयुक्तौ सुपर्णौ पक्षिणौ फलभोगाय यथैकमश्वत्थवृक्षमाश्रयतस्तथा चिद्बिम्बतत्प्रतिबिम्बौ शरीरमिति प्रतीत्युक्तिः । अन्यः प्रतिबिम्बो जीवः । पिप्पलं देहवृक्षजकर्म फलं दुःख सुखमत्तिदुःख्यहमिति मन्यते । अनश्नन्दुःखाद्यसंस्पृष्टोऽभिचाकशीत्यतिशयेन प्रकाशते केवलं साक्षिवत् ॥ १ ॥

जीवपक्षिणो भोक्तृत्वावधिमाह समान इति-

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो ऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

अनीशया ऽविद्यया मुह्यमानः सदसद्वि-
वेकहीनोऽतएव वृक्षे देहे निमग्नोयमेवाहमि-
ति निश्चयी पुरुषस्तत्तद्दुःखे हा दैव हा पि-
तः किमिदं जातमिति शोचति । अथ य-
दा महात्मभिर्जुष्टं सेवितं परिचितमन्यं स-
च्चिद्विम्बरूपमीशं रज्जुसर्पस्रगादिवदस-
ज्जगद्रूपमस्येशस्य महिमानं च पश्यति
निश्चिनोतीति हेतोस्तदाऽशोको भवति मु-
च्यते ॥ २ ॥

उक्तमेव स्फुटमाह यदेति—

यदा पश्यः पश्यते रुक्म-
वर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयो-
निम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः परमं सा-
म्यमुपैति ॥ ३ ॥

पश्यो विचारनिरतो मुमुक्षुर्यदाऽखि-

लस्य कर्तारं धातुरपि योनिमीशं पुरुषं हेमवर्णं चिद्रूपं साक्षात्करोति कार्यं न कारणान्यतत्वमित्येकत्वभावं गच्छति तदा जन्मप्रदाऽखिलपुण्यपापहीनः शुद्धः साम्यं ब्रह्मतामुपैति ॥ ३ ॥

उक्तं विद्वांसं स्तौति प्राण इति—

प्राणो ह्येषयः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिःक्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

यश्चिदात्मा सर्वभूतात्मना भाति एष एव सर्वेषां प्राणः सत्ताप्रदो ऽधिष्ठानमित्येकत्वं जानन्विद्वांस्तत्त्ववेत्ता ऽतिवाद्यनृतवक्ता न भवति किन्तु वाह्यसाधनैः क्रीड़ा प्रीतिमात्रं रतिश्चात्मन्येवास्येति ध्यानादि

सक्रिय एष तत्त्वविच्छ्रेष्ठः सत्यवक्तेति भावः ॥ ४ ॥

लौकिकसत्यवक्तृत्वादीनि तत्वज्ञानसहकारीणीत्याह सत्येनेति—

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रोयं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

रागादि दोषशून्यं संन्यासिनो निदिध्यासनेन यं साक्षात्कुर्वन्त्येष हृदिज्योतीरूपः शुद्धआत्मा मुमुक्षुणा नित्यं नतु कदाचित्कृतं यत्सत्यं मनोजयादि तपो ब्रह्मचर्यं च तैरन्तःकरणशोधकैः श्रवणादिजज्ञानेन च लभ्यः ॥ ५ ॥

सत्यं स्तौति सत्यमिति—

सत्यमेव जयति नानृतं स-

त्येन पन्थावितितो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधा-
नम् ॥ ६ ॥

लोकेपि प्रसिद्धिः सत्यमेव जयति जयहेतुरिति । आप्तकामा निर्वासना येन यान्ति स मार्गोपि शास्त्रोक्तिसत्यतयैव प्रसिद्धोस्ति प्राप्यते वा यथार्थवक्त्रैव । अतस्तेन पथा यत्र यान्ति तद्ब्रह्म सत्यनिधानं सत्याधीनं यस्य योनिधिस्सतदधीन इति प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

ऋषिप्राप्यं ब्रह्म वर्णयति बृहदिति—

बृहच्चतद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्ति

के च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

तद्बृहदपरिच्छिन्नं दिव्यं स्वप्रभं मनोऽग्राह्यमतिसूक्ष्ममज्ञस्य दूरेऽज्ञस्यान्तिके यत इहैवात्मनि पश्यत्सु विचारयत्सु विवेकिष्वन्तःकरण एवात्मरूपतयैव निहितं स्थितं विभाति ॥ ७ ॥

उक्तमेव पुनर्निश्चयार्थमाह नेति—

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्ध सत्त्वस्ततस्तुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

नान्यैर्देवैरिन्द्रियैरयोग्यत्वात् । यदा तु महता सुकृता शुद्धान्तःकरणो मुमुक्षुर्निर-

वयवं चिदात्मानं ध्यायति ततस्त्वखण्डचि-
दाकारज्ञानस्य प्रसादेनोत्पत्त्यातं चिदा-
त्मानं साक्षात्करोति ॥ ८ ॥

ज्ञेयत्वभ्रमं वारयत्येष इति—

एषोणुरात्मा चेतसा वेदि-
तव्यो यस्मिन्प्राणःपञ्चधा सं-
विवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं
प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभ-
वत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यस्मिन्देहे पञ्चप्राणास्तत्रस्थेन चेतसा ज्ञे-
य आत्मेति प्रतीयते । वस्तुतस्तु प्राणैरि-
न्द्रियः सहाखिलं प्राणिचित्तमात्मनौतं व्या-
प्तमेवातो विशुद्धे यस्मिँश्चेतसि निमित्तमा-
त्रे विभवति स्वयं प्रकाशते विस्मृतकण्ठ-
मणिरिवेति भावः ॥ ९ ॥

यस्य शुद्धे चित्ते स्वयमात्मप्रकाशस्तस्य

माहात्म्यमाह यमिति—

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते याँश्च कामान् । तं तं लोकं जयते ताँश्च कामाँस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

तं संविभाति संकल्पयति कामान्भोगान् जयते लभते । यतस्सत्यसंकल्पो जायते सतस्मात्तमन्योप्यैश्वर्यकामः पूजयेत् ॥ १० ॥

इत्युपनिषत्प्रसादे तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डः ॥

मुमुक्षुभिरपि स पूज्य इत्याह स इति—

स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥

यत्र धाम्नि स्थितं विश्वं जगद् ब्रह्मविदः शुभ्रं चिद्रूपं भाति तत्परंब्रह्मधाम स जानाति यतोतस्तं पुरुषं ये निष्कामाः सेवन्ते तेपि शुक्रं पितुःशरीरे वीर्यं नायान्ति जन्मार्थं किन्तु ज्ञानं प्राप्य मुच्यन्त इति भावः ॥ १ ॥

सकाम निष्कामत्वे बन्धमोक्षहेतू
इत्याह कामानिति—

कामान्यः कामयते मन्यमानः सकामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २

मन्यमानो विषयगुणान्ध्यायन्विषयानिच्छति यः स विषयवासनाभिः स्वर्गे नरके चोत्पद्यते । निष्कामस्य कृतब्रह्मत्वस्य

तु देह एव वासनालय इति हेत्वभावान्न जनिः ॥ २ ॥

ऐक्यज्ञानमेव ब्रह्मात्मत्वलाभोपाय इत्याह नेति—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥३॥

प्रवचनं वक्तृता मेधा ग्रन्थार्थधारणशक्तिः श्रुतमध्ययनम् । अभेदेन भावित एष आत्मा यं मुमुक्षुमभेदेन वृणुते संभजते 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते ताँस्तथैव भजाम्यहमिति, स्मृतेः । तेन पुंसो ज्ञानेनेति यावत् । कथं तत्राह तस्य पुंसा हृदि तनुं चिद्रूपां विवृणुते निरविद्याऽऽवरणां करोति ॥ ३ ॥

चिदात्म विचारादि सहकारि साधनानि सूचयति नायमिति—

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

चिदेकपरत्वं बलम् । प्रमादोऽनात्मपरता । निष्कामतारूपमोक्षलिङ्गरहितादशास्त्रीयाद्वा तपसः । योबलनिष्कामतपोऽनात्मवासनात्यागै र्यतते स विद्वानात्मज्ञानं लभतेऽतस्तस्यात्मा ब्रह्म भवति ॥ ४ ॥

कथं भवति तत्राह संप्राप्येति—

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशा-

न्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥

एनमात्मानं संप्राप्य ज्ञात्वा तृप्तानिश्चित चिद्रूपारागादिहीना जितेन्द्रियास्ते धीरा विवेकिनः सर्वगमात्मानं सर्वत्र प्राप्य ज्ञात्वा तत्रैव युक्तात्मान एकीभूतास्तदतिरिक्त भावहीनाः सर्वमाविशन्ति पूर्णाभवन्ति । विदेहकाले अपरिच्छिन्नतेत्याचार्योक्तिस्तु प्रतीत्यभिप्रायेण ॥ ५ ॥

अनन्तरोक्तमेवादरेण पुनराह वेदान्तेति—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

यतयो बलाद्युपायैर्यतनशीलाः संन्यास-योगात्सर्वैषणात्यागाच्छुद्धान्तःकरणवेदान्त-विचारजज्ञानेन निश्चितैकचिदर्थाः ये ते सर्वे परामृता ब्रह्मरूपाः सन्तः परान्तकाले लिङ्गभङ्गकाले ब्रह्मरूपा ऽखिललोकेषु व्याप्नुवन्तीव ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्चसर्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

प्रश्नोपनिषदन्त्यप्रश्नोक्ताः पञ्चदशकलाः प्रतिष्ठाः स्वस्वकारणं गता लीनाः इन्द्रियाधिष्ठातृ देवांशाश्च मुख्यदेवता व्यक्तिषुगता यदा भवन्ति तदाऽखिलकर्माणि प्रतिबिम्बात्मा च चित्यभेदं यान्ति मुकु-

राऽपनये तदाऽऽभास इव ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

नद्यो यथा समुद्रभावं तथा ब्रह्मविद्दिव्यपुरुषभावं ब्रह्मत्वमुपैति ॥ ८ ॥

ब्रह्मविदः फलान्तरमप्याह स य इति ।

स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याऽब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

ब्रह्मैवेति सर्वात्मभूतत्वेन विघ्नाऽभावा-न्नान्यादिति भावः । अब्रह्मज्ञकुले ब्रह्मविदेव भवति । न शोकं पश्यतीष्टवियोगादिजं ब्रह्मवित् जन्मप्रदकर्मणा च न लिप्यते भिन्नहृदयग्रन्थिर्मुक्तो भवति ॥ ९ ॥

एतद् ग्रन्थाध्ययनाधिकारिणमाह

तदेतदिति—

तदेतदृचाभ्युक्तम् । क्रिया-वन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्व-यं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शि-रोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् १०

तदेतद्विद्याऽधिकारकारिणंमन्त्रेणोक्तम् । श्रोत्रिया वेदपाठिनो वेदक्रियावन्तो ब्रह्म निष्ठा मुमुक्षव एकर्षिसंज्ञाग्निं श्रद्धया जुहुते ये यैश्च शिरस्याग्निधारणरूपं व्रतं चीर्णं कृतं तेषामेवैतां वदेदिति ॥ १० ॥

अनुवादनमस्कार तदावृत्तिभिः पूर्त्तिं
सूचयति तदिति—

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते। नमः परम ऋषिभ्यो नमः परम ऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

सत्यमक्षरं ब्रह्म । उवाच शौनकाय । अकृतशिरोव्रतो न पठेत् । ब्रह्मविद्याप्रवर्तका ब्रह्मादयः परमर्षयः ॥ ११ ॥

दययाऽनन्तरामस्य मृदुर्ग्रन्थोयमुम्भितः ।
श्रीस्वामिभास्करानन्दैः काश्यां मुण्डकवेदके ॥१॥
कृशामल्पीः क्व भाष्येण क्व वेदान्ताब्धिमन्थनम् ।
तथाप्यघटितं किंवा गुरुदेवदयालवे ॥ २ ॥

इत्युपनिषत्प्रसादे मुण्डकोपनिषत्तृतीय-
मुण्डकं तद्द्वितीयखण्डश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथेश्वरोऽथर्ववेदे लाघवेन मुमुक्षूद्धाराय जगद्विवर्ताधिष्ठानचितमुपदेक्ष्यञ्जगतश्च शब्दार्थरूपत्वाद्वाचारम्भणश्रुत्याच शब्दस्यैव निरूपणाच्छब्दमात्रस्य च प्रणवमूलकत्वात्प्रणवस्य चिद्बोधकत्वेन वातमोङ्कारमेवद्वारमुरीचकारोमितीति ।

भद्रंकर्णेभिरिति॰ भद्रं न इति॰ शान्तिः॥३॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव च। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

इदं सर्वं जगदोङ्कारमात्रम् । तस्योमक्षरस्य। उपसमीपेऽनन्तरमग्रे व्याख्यानं बो-

ध्यम् । त्रिषु कालेषु यज्जायते यच्च कालातीतं कालस्यापि कारणं सचित्प्रातिबिम्बाऽविद्यादितदोङ्कार एव नामार्थयोर्विवर्त्ताधिष्ठानयोश्चाऽभेदादित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रणवतदर्थयोश्चाऽभेदायाह सर्वमिति ।

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मा ऽयमात्मा ब्रह्मसोयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

येषामोङ्कारतोक्ता प्रणवश्चैतत्सर्वं ब्रह्म चित् चिद्विवर्तत्वात् । न कश्चन परोक्षो ब्रह्म पदार्थः किन्त्वयमात्मैव । अयमित्यन्तःकरणदेशेऽङ्गुलिनिर्देशः । चत्वारः पादाः कल्प्या भागाः कार्षापण इव यस्य सः ॥ ३ ॥

प्रथमपादादि कल्पयति जागरितस्थान

इत्यादिना—

जागरितस्थानो वहिः प्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः

स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

जागरितं स्थानं यस्य । आत्मनो बहिरनात्मनि विषये प्रज्ञा यस्य । अग्निहोत्रकल्पनायां द्युसूर्यवाय्वाकाशजलपृथिव्याहवनीयाख्यानि सप्ताङ्गानि मूर्द्धचक्षुष्प्राण देहमध्याकाशमूत्राशयपादमुखानि यस्य प्राणेन्द्रियान्तःकरणचतुष्टयरूपैकोनविंशतिमुखानि द्वाराणि यस्य । उक्तद्वारैः स्थूलविषयभोक्ता । विश्वश्चासौ नरो विश्वानरः स एव वैश्वानरो विश्व इत्यर्थः ॥३॥

स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

जाग्रद्वासनाजोऽवस्थाविशेषः स्वप्नः ।

अन्तरन्तःकरणस्थवासनामयसूक्ष्मविषयेप्र-
विविक्तः सूक्ष्मविषयः तेजोन्तःकरणं यस्य
स तैजसोन्तः करणलीलः ॥ ४ ॥

यत्र सुप्तो न कंचनकामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थानएकीभूतः प्रज्ञानघनएवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

यत्र काले कामं पदार्थं नेच्छति सुप्तस्तद्गाढ़निद्रा सुषुप्तं स्थानं यस्य सः । द्वैतभानस्याऽज्ञानतमोग्रस्तत्वेनैकीभूत इवातोऽखिलज्ञानानां जाग्रत्स्वप्नजानां संघीभाव इव तदेति प्रज्ञानघनः । दुःखाभावादानन्दमय आनन्दरूपो हि यतस्तदात आनन्दभुगित्युच्यते निरायासोऽदुःखीव लोके ।

अज्ञानावरणेऽप्यन्याऽऽवरणलयात् किञ्चित् स्वरूपानन्दस्फुरणं चेतो मुखमानन्दभोगद्वारं यस्य सः एकत्रानन्दात्मनि तदाऽज्ञाना ऽऽनन्दाकारवृत्त्या भोक्तृत्वं मुखत्वं चोपचर्यंत इति भावः। प्रकृष्टं विषयाऽपृक्तं स्वरूपं जानाति यस्तदा प्रज्ञस्सएव प्राज्ञः॥५॥

प्राज्ञस्तुतिमाहैष इति।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येषयोनिः सर्वस्यप्रभावाप्ययौ हि भूतानाम्॥६॥

एष प्राज्ञो बुद्धशुद्धस्वरूपः सर्वस्येश्वरः न जीवभिन्नः कश्चनेश इति भावः। एवं च सर्वज्ञोऽन्तर्यामी सर्वान्तः प्रेरको योनिः कारणं च सर्वस्यैष हि यतो तो भूतानां प्रभवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयावस्मादेवेति शेषः॥

अत्रोक्तार्थे वहिः प्रज्ञो विभुरित्याद्यानवगौड़पादीयकारिकाः॥ चतुर्थपादमाह नान्तःप्रज्ञमिति—

नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नो-
भयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्र-
ज्ञं नाप्रज्ञम् अदृष्टमव्यवहा-
र्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यम-
व्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं
चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स
विज्ञेयः ॥ ७ ॥

क्रमेण यो न स्वप्नावस्थो न जाग्रत् नैत-
त्सन्ध्यवस्थो न सुषुप्त्यवस्थो न सर्वज्ञो ना-
ऽज्ञानरूपो ऽतो न ज्ञेयो ऽतो व्यवहारायो-
ग्यो ऽतो न कर्मेन्द्रियग्राह्यो न लक्षणवाँल्लि-
ङ्ग वा ननु मे यो तो ऽचिन्त्यो तो न शब्द-
वाच्यः किन्तु सदा य आत्मेत्याकार प्रत्यय-
स्तत्प्रमाणको जगद्रहितो तश्शान्तशिश-

वं मङ्गलमानन्दात्मा द्वैतशून्यस्तमकारणक-
प्रतीतपादत्रयात्मकाखिल प्रपञ्चोपलक्षिता-
धिष्ठानतया सिद्धं निर्विशेषचित्पदोपल-
क्षितं चतुर्थं पादत्रयापेक्षया कल्पितचतुर्थ-
त्वं मन्यन्ते स तुरीयपादः सर्वेषामात्मा
ज्ञेयश्चात्मत्वेन मुमुक्षुभिः ॥ ७ ॥

निवृत्तेरित्याद्या न वात्रकारिकाः ॥ चतुष्पा-
दात्मानादान्त्यरूपार्द्धमात्रया प्रणवश्चेत्यन-
योरभेदमाह सोयमिति—

**सोयमात्मा ऽध्यक्षरमोङ्का-
रोऽधिमात्रं पादामात्राः । मा-
त्राश्च पादा अकार उकारो
मकार इति ॥ ८ ॥**

स उक्त विधोऽयमात्मा अक्षरं वर्णमधि-
कृत्य वर्ण्यमान ओङ्कारः । आत्मपादाश्च
त्रयो मात्रा अधिकृत्य वर्ण्यमानामात्राः ।
मात्रात्मकास्तु पादा अउमं इति ॥ ८ ॥

विभजति जागरितेत्यादिना—

जागरितस्थानो वैश्वानरो ऽकारः प्रथमा मात्राऽऽप्तेरादिमत्त्वाद्वा । आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

श्रुतावादिरादिः प्राथम्यम् । देवलिप्यामुक्तौ च सर्वत्राऽकारो व्याप्तः प्रथम श्च वर्णानामिति प्रसिद्धं यथा तथा जाग्रदवस्था ऽऽद्या सर्वव्यापी विश्व इति च तस्माद्वैश्वानरः प्रणवस्याऽकाराख्यप्रथममात्रा । य एवं विश्वा ऽकारा ऽभेदं जानाति स ह स्फुटं वै निश्चयेनेष्टं लभते महत्स्वग्रगण्यश्च भवति ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो

द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वा द्वा उत्कर्षति ह वैज्ञान सन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

पूर्वापेक्षयोत्तरत्वरूपोत्कर्षस्य पूर्वोत्तरोभयापेक्षयोभयरूपृग्मध्यस्थत्वरूपोभयत्वस्य च द्वितीययोः स्वप्नोकारयोस्तुल्यत्वात्तैजसः प्रणवस्योकाराख्यद्वितीयामात्रा । द्वितीयपाद मात्रा ऽभेद विदुपदेशेन ज्ञान सन्तानं वर्द्धयति समानो मध्यस्थश्च सर्वत्र भवत्यस्य वंश्याश्च ब्रह्मज्ञा भवन्ति ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीयामात्रामितेरपीतेर्वा । मिनोति ह वा इदं सर्वमपी-

तिश्च भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

मितिर्विक्षेप उत्पत्तिरपितीर्लयश्च जाग्रत्स्वप्नयोस्सुषुप्तितो यथा तथा ऽकारोकारयोर्मकारोच्चारणसमये पुनः प्रणवोच्चारणसमये च लयोत्पत्ती प्रतीयेते ततः प्राज्ञः प्रणवस्य मकाराख्यतृतीयामात्रा । तृतीया ऽभेदविदिदं जगत्स्वस्मिन्नेव विक्षिपति पुनस्तल्लयाधिष्ठानं च भवति । नेदमुपासनत्रयं किन्तु प्रणवब्रह्मध्यानैकोपासनस्तुत्यर्थमिदं विभागेन फलकथनमिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

विश्वस्येत्याः पञ्चात्रकारिकाः ॥ नादान्त्यरूपार्द्धमात्राकाले ऽवयविनः प्रणवस्य निष्पत्त्या ऽवयवभेदा ऽप्रतीतेश्चार्द्धमात्रात्मको ऽमात्रः प्रणवस्तद्रूपश्चाऽद्वैतत्वादिनोक्तस्तुरीयपाद इति सफलमाह अमात्र इति—

अमात्रश्चतुर्थो ऽव्यवहार्यः

प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद ॥ १२॥

एवमुक्तप्रकारेण जगद्धातमा प्रवण आत्मेत्युपास्यमात्माधिष्ठानकतया प्रणवोनात्मातिरिक्तः कश्चिदित्यात्मैव केवल इति विज्ञेयं वा । य एवं सकलमद्वैतचितं जनाति स रज्ज्वां सर्प इव संविशति कल्पितात्मनाचिदात्मभावं प्रयातीति भावः॥१२॥

ओङ्कारमित्याद्याः षडत्रकारिकाः ॥

दययाऽनन्तरामस्य मृदुर्ग्रन्थोयमुम्भितः ।
श्रीस्वामिभास्करानन्दैः काश्यां माण्डूक्यवेदकें॥१॥
कृशामद्धीः क्व भाष्येण क्व वेदान्ताब्धिमन्थनम् ।
तथाप्यघटितं किंवा गुरुदेवदयालवे ॥ २ ॥

इत्युपनिषत्प्रसादे माण्डूक्योपनिषत् ॥०॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वच्मि किञ्चिच्चितं चित्वा माण्डूक्यविषयाः प्रति । भाष्यानुसरणप्राप्ता गौड़पादीयकारिकाः ॥ १ ॥

अथ गौड़पादाचार्यो माण्डूक्योपनिषदमवलम्ब्य मुमुक्षुजनोपकाराया ऽऽगमप्रधानोपायानिरूपणेनाखिलद्वैतावस्तुत्वप्रतिपादनेन तत्सिद्धा ऽद्वैतसमर्थनेन तद्विरुद्धा ऽवैदिकविवादाग्निमुखोल्मुकालातप्रशमनिरूपणेन चाऽऽगम वैतथ्या द्वैतालातशान्तिसमाख्यप्रकरणचतुष्टयंप्रणिनाय । तत्र तावन्माण्डूक्यादावात्मनः स्थानवुद्ध्यऽवस्थादिभेदेन विश्वादिसंज्ञाभेदमुक्तं तथाप्यनुभूयन्ते ऽवस्थादयो भिन्नामयेति प्रतीतेस्सर्वातिरिक्तः साक्ष्येक एव चिदात्मेत्याह वहिः प्रज्ञ इति—

वहिः प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तः प्रज्ञस्तु तैजसः । घनप्र-

ज्ञस्तथाप्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

एक एवात्मा जागरिते वहिः स्थूलदेहादौ प्रज्ञानवान् हि यतो ऽतो विभुर्व्यापको विश्वस्तथा स्वप्ने तेजस्यन्तःकरणे प्रज्ञानवानिति तैजसः सुषुप्तौ त्वज्ञानतमोऽभिभूतत्वात्सर्वस्य सघनी भूताखिल ज्ञानवानिवातः प्राज्ञ इति त्रिधा स्मृतः । संज्ञास्थानान्यदीयावस्थादिना न कश्चिल्लोकेभिद्यत इति निर्विशेष आत्मेति भावः ॥ २ ॥

एकत्र बुद्ध्यवस्थायांत्रिधात्वपी यथात्मन एकत्वं निर्विवादं तथोक्तत्रिधात्वपीत्याशयेनाह दक्षिणेति-

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वोमनस्यन्तस्तु तैजसः । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

वामाच्छक्तेराधिक्याद्दक्षिणनिर्देशः। द्रष्टृत्वे विश्वत्वस्य विशेषतः प्रतीतेर्वाह्यकरणोपलक्षणतयाक्षि निर्देशः। मुखं चेन्द्रियाणां स्वस्वविशेषसामर्थ्यवद्भागः। दक्षिणनेत्रताराग्रे द्रष्टा विश्वः स एव निरुद्धकरणो दृष्टाद्यर्थान्वासनामयान्मनस्यन्तरेवस्मरँस्तैजसः मनोऽव्यापारं च विहाय हृदयाकाशे प्राणमात्रव्यापारः स एव प्राज्ञ इति त्रिधा व्यवस्थां प्रप्नोति स्थूलदेहेभिमान्यात्मा ॥ २ ॥

भोग्यत्रैविध्यमाह विश्व इति—

विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक्। आनन्दभुक् तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥

पदार्थैः सुखं दुःखं वा भोगः। पदार्थाश्च

भौतिकामनोमया वा। प्रविविक्तं मनोमयं सूक्ष्मम्। आनन्दिनावपि विश्वतैजसौ तथापि बहुबाह्यऽऽन्तर व्यापारितया दुःखमयावेवेति प्राज्ञ एवानन्दभुग् जागरितेपि॥

भोग्यभेदाद्भोक्तॄणां तृप्तेस्त्रैविध्यमाह स्थूलमिति—

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम्। आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत॥ ४॥

स्थूलभोग्यपदार्थः स्थूलाभिमानि विश्वं तृप्तंकरोतीत्याद्यर्थः॥ ४॥

भोक्तॄणां भोग्यानां चैकत्वज्ञानस्या मुख्य फल माह त्रिष्विति—

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्तायश्च प्रकीर्तितः। वेदैत-

दुभयं यस्तु सभुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

धामसु जाग्रदादिषु स एवाहमिति प्रतीतेर्विश्वादिभोक्तृणामेकत्वं भोग्यत्वेन स्थूलादिभोग्यानामेकत्वम् । उभयमेतदेकत्वं यो जानाति स भोगयुक्तोपि न रागद्वेषादिना स्वभावाच्च्युतो भवति ॥ ५ ॥

षष्ठमन्त्रे जगद्योनित्वेनस्तुतः प्राज्ञस्तत्र प्रागुत्पत्तेः कार्यसत्तामौपाधिकं कारणभेदं चाह

प्रभव इति—

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः। सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंशून्पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

पूर्वतो रज्ज्वात्मना सन्नेवाहिरज्ञानेनोत्पद्यते तथा सतामेव सर्वकार्याणामु-

त्पत्तिरिति निश्चयः अतएव वन्ध्यासुतो न जायत इति भावः । अथ यद्यपि सकलाधिष्ठानोपादानं चिदेव तथाप्यऽनाद्यध्यस्तमायोपाधिप्रधानं चिद्ब्रह्म प्राणस्सर्वमचिद्वस्तु जनयति । चिद्रूपा अंशवः किरणा इव ये चिदाभासा इति यावत् तान्पुरुषो विम्बब्रह्मचिज्जनयतीति विवेकः ॥६॥

अयं च चिदचिद्विभागो ऽज्ञदृष्ट्या न विवेकिदृष्ट्येत्याह विभूतिमिति—

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः । स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

अन्ये केचित्सृष्टिगतचित्ताः प्रसवमुत्पन्नमिमं जगत्पदार्थं त्वीश्वरस्य विभूतिमैश्वर्यं मन्यन्ते कैश्चित्तुसृष्टिरियंस्वप्नसदृशीति विकल्पं नीता कैश्चित्तु नटमायातुल्येति ॥७॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरि-
ति सृष्टौ विनिश्चिताः। का-
लात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते
कालचिन्तकाः॥ ८॥

सत्यसंकल्पस्य प्रभोरिच्छैव सृष्टिरिति केचित्सृष्टिचिन्तकाः कालात्सृष्टिरिति ज्योतिर्विदः॥ ८॥

अथ पूर्वार्द्धेन सृष्टिफले मतभेदमुत्तरार्द्धेनोक्ताखिलमतदूषणं च स्वसिद्धान्तेनाह भोगार्थमिति—

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्री-
ड़ार्थमिति चापरे। देवस्यैष स्व-
भावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृ-
हा॥ ९॥

आप्तकामस्याखण्डचिदानन्दरूपस्य का

वाञ्छा न कापि सम्भवतीत्यर्थः अयं भावः क्रीडाभोगसृष्टिस्वविभूतिख्यापनविषयकेच्छा ऽभावेक्रीडादिचतुष्टयासिद्धिः भानेऽभानेन जगति भानेन जागतत्वेन कालस्य जगद्धेतुत्वासिद्धिः स्वाप्नमायिकपदार्थसृष्टेरप्रसिद्ध्या जगत्सृष्टौ तत्सादृश्योक्तेरसिद्धिरिति तस्मादयं भासमानः प्रपञ्चो देवस्य परमात्मन एष स्वभावो माया। तथाचेच्छादि सर्वं बोधात्मनि भातं मायिकं माया तु मायैव न किञ्चिदिति निष्कर्षः ॥९॥

मायिकपादत्रयं माण्डूक्यषड्मन्त्रोक्तमित्युक्त्वा सप्तममन्त्रोक्तचतुर्थपादममायमित्याह निवृत्तेरित्यादिना—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः । अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

तुर्यो विश्वाद्यपेक्षया तुरीयोदेवश्चिदात्मा ज्ञातस्सन्सर्वदुःखानामध्यात्मादीनां जगदात्मविश्वादीनां निवृत्तेरीशानः प्रभुरित्यर्थः। निवृत्तौ हेतुरधिष्ठानत्वादिति यावत्। अव्यय एकरसः। सर्वभावानां विश्वादिपादानामद्वैतः एकमधिष्ठानम्। विभुर्व्यापकः स्मृतस्तज्ज्ञैः॥ १०॥

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ। प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः॥ ११॥

प्राज्ञो ऽधिष्ठानाज्ञानमात्रोपाधिकः विश्वतैजसौ त्वऽज्ञानतत्कार्यस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चोभयोपाधिकौ। तुर्ये तूक्तविधे तावऽज्ञानतत्कार्योपाधीनसंभवतः मरीचिकोदकेन भूरिव न कदापि सोपाधिविश्वादिभिः स्पृश्यते तुरीय इति भावः॥ ११॥

कार्यकारणाभ्यां विश्वतैजसयोर्बद्धत्वमतिस्फुटमित्युपलक्षणतया प्राज्ञस्य बन्धस्तुरीये तदसम्बन्धश्चानुभवाननुभवसिद्ध इत्याह नेति—

नात्मानं न पराँश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक् सदा ॥ १२ ॥

सुषुप्तोऽहं न किञ्चिदवेदिषमित्यनुस्मृतिसिद्धानुभवात्प्राज्ञः कारणीभूताज्ञानवान् । तुर्यन्तु तेषां प्राज्ञादीनामज्ञानादीनां च सर्वेषां द्रष्टृसाक्षिरूपं सदा सर्वावस्थासु न च तत्राज्ञानमनुभूयते अथवा तुर्यं तेषां सर्वेषां यादृक् बोधस्तद्रूपं सदा न च तत्र सूर्ये इव तमोरूपमज्ञानं संभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतएव किञ्चित्साम्येनापि न तुरीये बन्ध-

शङ्कत्याह द्वैतस्येति—

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः । बीजनिद्रा युतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥

द्वैताप्रतीतितौल्येऽपि शुद्धस्वचिद्रूपाज्ञाननिद्रायुतः प्राज्ञस्तुर्यं तु स्वयंप्रकाशचिद्रूपमिति विशेषः । बीजत्वोक्तिः पुनर्जाग्रदादिद्वैतप्रतीतिहेतुत्वान्निद्रायाः ॥१३॥

उक्तमेव स्फुटमाह स्वप्नेति—

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

अन्यस्मिन्नन्यावबोधः स्वप्नः सद्रूस्व-

नवबोधो निद्रा ताभ्यामात्मन्यनात्मदेहादिप्रपञ्चनिश्चयित्वेन सदात्मा निश्चयित्वेन चोभौ विश्वतैजसौ युतौ प्राज्ञस्तु निद्रयैव। तुर्ये चिदात्मनि न पश्यन्त्युभयं चिदात्मज्ञा असम्भवादिति भावः ॥ १४ ॥

स्वप्ननिद्रयोर्लक्षणसमयौ तुर्यबोधसमयं चाहान्यथेति—

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः। विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

शून्ये हृद्यऽन्यथा हस्त्यादि बुध्यते तदा पुंसः स्वप्नो यदाचन किञ्चिद्वस्तु बुध्यते तदा सुषुप्तिनिद्रेति पूर्वार्द्धार्थः प्रकृते तु तयोः विश्वतैजसाख्यकार्यस्यदेहाद्यन्यथाग्रहणाचित्तत्त्वाऽग्रहणरूपेविपर्यासे वैपरीत्ये प्राज्ञाख्यकारणस्य चित्तत्वाऽग्रहणात्मक के-

वलनिद्रारूपे विपर्यासे नष्टे तुर्यपदं लभते १५

विपर्यासनाशतुर्यपदलाभयोर्हेतुबोध इत्या-
ह्यानादीति—

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्र-मस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा १६

सुप्तो मिथ्यार्थबोधात्मा ऽनवबोधयुतः प्रबुध्यते स्वयं वा केनचित्तत्वमसीत्यादिना मायाऽमायविवेकं लभते तदा मायिकेषु सन्निश्चयं विपर्यासं त्यक्त्वाऽन्यथाग्रहणतत्त्वाऽग्रहणरूपस्वप्ननिद्रारहितमतोऽजमद्वैतमजमात्मस्वरूपं तुरीयं निश्चिनोति ॥१६॥

मायिकेषु सत्यत्वाऽभावनमेव विपर्यासनाशः शिष्टसति सन्निश्चय एव तुर्यपदलाभ इति स्पष्टयति प्रपञ्चइति—

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्ते-

त न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७॥

द्वैतं स्यात्तर्हि तन्नाशोपि स्याद्या माया सा तु मानास्त्येवेति बोधमात्रे लब्धूलभ्य-भावोपि नेति भावः ॥ १७॥

यथा सर्वं द्वैतं तथा गुरुशिष्यशास्त्रद्वैतमपि मिथ्यैव मायिककल्पितत्वादद्वैतमेव तु सन्मायाविवर्तादित्याह विकल्प इति—

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

कल्पितपुरुष कल्पितगृहादिवद्गुर्वादि विकल्पोपि कल्पितश्चेन्निवर्तिष्यत्येव । कदेत्यपेक्षायामाह । स्वप्नसूचितपदार्थोपलब्धिवदुपदेशादधिष्ठानचिदात्मनि ज्ञाते स-

त्ययं गुरुशिष्यसम्वादोपि निवर्तिष्यतीति सिद्धं द्वैतं नास्तीति ॥ १८ ॥

अथाष्टमादि माण्डूक्यचतुर्मन्त्रोक्तमात्मप्रणवाऽभेदं तत्पादमात्राऽभेदं च सफलं पञ्चभिराह विश्वस्येत्यादिभिः—

विश्वस्याऽत्व विवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् । मात्रा संप्रतिपत्तौस्यादाप्तिसामान्यमेवच ॥ १९ ॥

अत्वविवक्षायां नामा ऽकारमात्रा संप्रतिपत्तौ विश्वाऽकारयोरभेदारोपे इत्यर्थः आदित्वं व्याप्तिश्चेतिद्वयं द्वयोस्समानमित्येतत्सामान्यमेवोत्कटमभिव्यक्तं कारणम् सम्मता च विश्वाऽकारादीनां मन्त्रार्थे स्फुटमुक्तेति तत एवावसेया। एवमग्रिमकारिकयोरप्यर्थः ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् । मात्रा संप्रतिपत्तौस्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

तैजसो कारयोरभेदे उत्कर्ष उत्तरत्वमुभयत्वं च साम्यं स्फुटं दृश्यते ॥ २१ ॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् । मात्रा संप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

प्राज्ञस्य मकारत्वे नाम मकारमात्राभावनायां मानमुत्पत्तिर्लयश्च साम्यं निमित्तं स्फुटम् ॥ २१ ॥

पादमात्राऽभेद निश्चयफलमाह त्रिष्विति-

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामा-

न्यं वेत्ति निश्चितः । स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

ज्ञाग्रदाद्यवस्थासूक्तं पादमात्राणां साम्यं यो जानाति तत्र दृढविश्वासश्च स लोके पूजनीयो वन्दनीयो महामुनिर्ब्रह्मविच्च भवति ॥ २२ ॥

सामान्येन पादमात्राऽभेदं ज्ञात्वा मात्राप्राधान्येन प्रणवस्य ध्यातुः फलं दर्शयत्यकार इति—

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् । मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

प्रणवध्याने प्राधान्येन विषयीभूतो ऽका-

रो विश्वं वैश्वानरं प्रापयति एवमुकारस्तैजसं हिरण्यगर्भम् मकारः प्राज्ञमव्याकृतम् । अथ मकारोत्तरं नादात्मकार्द्धमात्राभिव्यक्तिसमये निष्पन्नप्रणवे मात्राणामप्रतीत्या ऽमात्रे तुरीयात्मत्वेन निश्चिते ऽखण्डपरिपूर्णचिन्मात्रभावतया न तस्य भावयितुः क्वचिद्गतिः संभवतीत्यर्थः ॥२३॥

अथ माण्डूक्यान्तिममन्त्रार्थमुपपादयति वैश्येनोङ्कारमित्यादिषड्भिः—

ओङ्कारं पादशो विद्यात्पादामात्रा न संशयः । ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

पादा मात्राश्चाभिन्ना इत्युक्तं न तत्र संशयः पादैक्यं च ब्रह्म मात्रैक्यमोङ्कारः एवं चोङ्कारं पादशो ब्रह्मविद्यात् ओङ्कारे च

पादमात्रा बुद्धिहीन केवलब्रह्मबुद्धिविषयीकृते कृतार्थत्वान्नान्यद्भावयेत् ॥ २४ ॥

उक्तरीत्या कृतार्थत्वमेवाह युञ्जीतेति—

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्मनिर्भयम् । प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

यतः प्रणवो जगद्भयहीनं ब्रह्मातः प्रणवे मनो युञ्जीत तथा च ब्रह्ममयस्य न भयं न जगत् ॥ २५ ॥

सार्द्धेन सर्वात्मत्वमर्द्धेन ज्ञानफलमोङ्कारस्याह प्रणव इति—

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतः । अपूर्वोऽनन्तरोऽवाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥२६॥

हिर्हेतौ निश्चये वा। अपरं ब्रह्म हिरण्यगर्भः परं परब्रह्म अपूर्वो कारणो ऽनपरो कार्यो तो ऽवाह्यो ऽन्यार्थहीनो तो ऽनन्तरो भेदशून्यो तो ऽव्ययः प्रणवः ॥२६॥

सर्वस्य प्रणवोह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च। एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

नटवदखिलमायिकप्रपञ्चस्याद्यन्तमध्यं प्रणवः प्रपञ्चो न किञ्चिद्वस्त्विति भावः हि निश्चितमिदं यतो वाऽतः एवंह्येवमेवोक्तप्रकारकं प्रणवं ज्ञात्वा ऽनन्तरं ज्ञानोत्तरक्षणे तदुक्तं प्रणवस्वरूपं ब्रह्म भवति ॥ २७ ॥

प्रणवब्रह्मेति ध्यातुस्सदा सन्निहित एव फलदः प्रणव इति सूचयन्नुक्तमेव प्रकारान्तः

रेणावैशद्यायाह प्रणवमिति—

प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदि संस्थितम्। सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

प्रणवः सर्वहृत्स्थेश्वर एवं चिदात्मत्वेन व्यापि प्रणवभावनानिश्चयाज्जगद्बन्धनशोको न ॥ २८

प्रणवब्रह्मज्ञं स्तौत्यमात्र इति—

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः। ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

मात्राविभागशून्यस्तुरीयो संख्यपदार्थस्वरूपस्तदुपशमस्वरूपश्चातस्सदा शिवः

प्रणवइति यो वेत्ति स एव परमार्थतत्त्वमननकर्ता जगतीति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

इत्यागमप्रकरणम् ॥ ० ॥

माण्डूक्यागमोक्तपरमात्मतत्त्वावगमोपायक्रद्वैतोपशमंव्याख्याय युक्तितोपि द्वैतवैतथ्यमवधारयितुमुपक्रमते वैतथ्यमिति—

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः । अन्तः स्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

स्वप्नेदृष्टार्थानां वैतथ्यं मिथ्यात्वम् कुतः तेषां देहमध्ये स्थितेः देहमध्यस्थानं च हृदयं संवृतं संकुचितम् । गिरिसमुद्रादीनां तत्र स्थित्यसंभवादिति भावः ॥ १ ॥

ननु न हृदि हस्त्यादि पश्यति किन्तु गिर्यादिदेशे तत्राहादीर्घत्वादिति—

अदीर्घत्वाच्च कालस्य ग-

त्वा देशान्न पश्यति । प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ २ ॥

तत्तद्देशे गत्वा न तत्तत्पश्यति कुतः कालस्याल्पत्वात् बहुकालगम्यदेशस्थं शयनानन्तरमेव पश्यति यत इत्यर्थः किंच दूरं पश्यन्नाशु प्रतिबुद्धोजाग्रद्दष्टदेशेनोपलभ्यते किन्तु स्वापदेश एवातश्च ॥ २ ॥

उक्तेर्थे श्रुतिमाहाभावश्चेति—

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् । वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

स्वप्ने दृष्टानामभावो मिथ्यात्वं श्रूयन्ते च न तत्र रथानरथयोगा इत्यादिना । य-

द्यपि वैतथ्यं न्यायपूर्वकं युक्तिसिद्धं तथाप्युक्तयुक्तिहेतुना प्राप्तं वै सिद्धमेव स्वप्न मिथ्यात्वं श्रुत्यापि प्रकाशितमुक्तमित्याहुः युक्तिसिद्धोप्यर्थो ऽपौरुषेयश्रुत्यानूदितीति दृढ इति भावः ॥ ३ ॥

प्रसाधितं स्वाप्नवैतथ्यं दृष्टान्तयत्यन्तरिति-

अन्तः स्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् । यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

तस्मात्स्वप्नदृष्टस्य मिथ्यात्वसिद्धेर्हेतोर्यथा तत्र स्वप्ने तथा जागरितेपि भेदानां देहादिपदार्थानां मनोमयत्वेनाऽन्तः स्थानादेव हेतुना वैतथ्यं स्मृतम् न चैतावता जाग्रत्स्वप्ना ऽभेदः स्वप्नेहि संकुचितपदार्थदेशत्वेन भेदोस्ति जाग्रद्दशास्तु तत्तत्पदार्थोचितवैतत्येन कल्पिता इति भावः ४

वस्तुतस्तु जाग्रत्स्वप्नयोरभेद एवेत्याह स्वप्नेति—

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः । भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ५

प्रसिद्धं मिथ्यात्वं जाग्रत्स्वप्नपदार्थानामिति समत्वाज्जाग्रत्स्वप्नावेकमाहुः ॥ ५ ॥

जाग्रत्पदार्थानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरं सूचयत्यादाविति—

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । वितथैः सदृशाः सन्तो ऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

यद्रज्जुसर्पादि पूर्वं पश्चाच्च न भवति तत्प्रतीतिकालेऽपि तथा नास्त्येव । ईदृशा एव तु जाग्रत्पदार्था अपि । परन्तु सत्याइव

प्रतीयन्ते एतदपि मिथ्यामात्रे समानमि-
ति भावः ॥ ६ ॥

नन्वन्नादयस्तृप्तिक्षुन्निवृत्त्यादिफलका इति न मिथ्याभूता इत्यत आह सेति—

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते । तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ७

तेषां जाग्रत्पदार्थानां या प्रयोजनवत्ता दृष्टा सा स्वप्ने न भवति भृशंभुक्त्वा सुप्तः क्षुधार्त्तो भवति स्वप्ने स्वप्नेभुक्त्वाऽऽशु प्रतिबुद्ध इव यतः । प्रयोजनमपि मिथ्यैव स्वप्न इवेति भावः । तस्मादाद्यन्तवत्त्वस्य तुल्यत्वात्तेजाग्रदर्था अपि मिथ्यैव ॥ ७ ॥

यदि दृष्टमेवदृश्येत स्यात्तर्हि मनोमयः स्वप्नो मिथ्या नैवमस्ति स्वचतुर्भुजत्वादेरपि दृष्टेरत आहापूर्वमिति—

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा

स्वर्गनिवासिनाम् । तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

यदपूर्वं चतुर्भुजत्वादि न तद्वास्तवं स्वरूपं किन्तु स्वप्नस्थानगतजीवधर्मः । यथा स्वर्गगतानां सहस्रनेत्रत्वद्यपूर्वम् तथा च यथा यागादाविन्द्रादि भावनया शिक्षितो यजमानः स्वर्गं गत्वा सहस्राक्षत्वादि प्रेक्षते तथायं जीवो जाग्रद्दृष्टश्रुतवासनयाऽदृष्टोद्बुद्ध्या स्वप्नस्थानं गत्वा तान्मनोमयानेव चतुर्भुजादि पदार्थान्पश्यति तथा च जाग्रन्मिथ्यात्वे सुस्थः स्वप्नो दृष्टान्त इति भावः ॥ ८ ॥

सन्तु मृगतृष्णाद्या मिथ्यामिथ्यात्वेन व्यवहृताः कथं पुनर्घटादयः सत्यत्वेन व्यवहृताः इत्याशङ्क्य स्वप्नवदेवेत्याह स्वप्नेति—

स्वप्नवृत्तावपित्वन्तश्चेत-

सा कल्पितन्त्वसत् । वहिश्-
चेतो गृहीतं स दृष्टं वैतथ्यमे-
तयोः ॥ ९ ॥

अन्तर्मनस्येव कल्पितं मनोरथादि मि-
थ्या वहिश्चक्षुरादि द्वारा चेतसा गृहीतं घ-
टादि सदिति स्वप्नवृत्तौ स्वप्नस्थानेपि तु-
ल्यं तथाप्येतयोः सदसत्त्वाभ्यां व्यवहृतयो-
रुभयोरपि मिथ्यात्वं दृष्टं जाग्रति बाधात् ९

दार्ष्टान्तिकमाह जाग्रदिति—

जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चे-
तसा कल्पितन्त्वसन् । बहि-
श्चेतो गृहीतं सद्युक्तं वैतथ्य-
मेतयोः ॥ १० ॥

स्वप्नइव जाग्रत्स्थानेपि सत्या सत्यत्वाभ्यां
व्यवहृतयोर्मनोमयत्वा ऽविशेषात्परमार्थ स-

च्चिति मनोलयेबाधदर्शनाच्च वैतथ्यं युक्तमुचितमेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

शङ्कते उभयोरिति—

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि । क एतान्बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥ ११ ॥

जाग्रत्स्वप्नोभयस्थसर्वार्थानां मिथ्यात्वं यदि तर्हि कः पूर्वसिद्धः स्थानान्तरे मिथ्यार्थान्बुध्यते स्मरति तत्कालं वा बुद्ध्वा बिकल्पको रचयति न कोपीतीष्टापत्तौ तु शून्यात्मवादो वदतो व्याघातादयुक्तः स्यादिति भावः ॥ ११ ॥

समाधत्ते कल्पयतीति—

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मादेवः स्वमायया । स एव

बुध्यते भेदानिति वेदान्तनि-
श्चयः ॥ १२ ॥

देव आत्माचिदात्मा यः स एव स्वपरकल्पनसमर्थया ऽनादि चिदधिष्ठानकया स्वस्यमायया स्वभावेनात एवात्मनाऽऽत्मस्वरूपेणद्वारा ऽऽत्मानमेवोपादानं निखिलभेदान्करोतिस्मरतिच स्वप्ने इवात्मैव कर्तृकार्यकरणतत्स्मरणतदभावादीति भावः॥१२॥

कल्पनाप्रकारमाह विकरोतीति—

विकरोत्यपरान्भावानन्त-
श्चित्ते व्यवस्थितान् । निय-
ताँश्च वहिश्चित्त एवं कल्प-
यते प्रभुः ॥ १३ ॥

अन्तश्चित्ते मायाख्यचित्तमध्ये पूर्वं व्यवस्थितान्कुलालचित्त इव नामरूपाभ्यामभिव्यक्तानपराञ्जगत्पदार्थान्पुनः करदण्डादि

व्यापारेण वाह्यघटादीनिव तादृक् संकल्परूपमाद्यव्यापारेण नियतान्नियतकालस्थितिकान्विकरोत्युपादयाति वहिश्चित्तो ऽनात्मचित्त ईश एवं करोति चाऽनियतान्स्वप्नपदार्थादीनप्येवं संकल्पमात्रेणैव करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मात्संकल्पभेदेन भिन्ना इवापि स्वाप्ना इवैव न जाग्रत्स्वप्नपदार्थयोर्विशेष इत्याह चित्तकाला इति—

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये वहिः। कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

अन्तर्हृदि संकल्पकालमात्रस्थितिका ये तथा वहिर्जगति यावद्द्वैतकालस्थायिनो ये ते सर्वे कल्पितत्वेनाविशेषाः नान्यहेतुना तेषु विशेषः कश्चनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

इन्द्रियनिबन्धनो हि स्फुटत्वाऽस्फुटत्वविशेष इति नायं सत्यमिथ्यात्वहेतुरित्याहाऽव्यक्ता इति—

अव्यक्ता एव येन्तस्तु स्फुटा एव च ये वहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

अन्तरन्तःकरणे ये स्वाप्नादयः । वहिश्चक्षुरादि देशे घटादयश्च ये तेषु कल्पितत्वं तुल्यम् । वस्तुतस्तु व्यक्ताऽव्यक्तत्वविशेषो मिथ्याभूते स्वप्नपदार्थादावपीत्यकिञ्चित्करो विशेष इति भावः ॥ १५ ॥

अस्तु कल्पितत्वात् सर्वं मिथ्याकल्पनैव तु तावत् कथमित्यत आह जीवमिति—

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् । वाह्या ना-

ध्यात्मिकाँश्चैव यथाविद्यस्तथा स्मृतिः ॥ १६ ॥

स्वशक्त्याचिदात्मापूर्वं प्रथमं जीवं कल्पयते ऽहमित्याकारेण भाति ततो यादृशी विद्या ज्ञानं यस्य तथा तादृशी स्मृतिर्यस्येदृशो जीवरूपस्सन्बाह्याञ्च्छरीरादीनाध्यात्मिकानिन्द्रियादींश्च भावान्कल्पयते । पूर्वं पूर्वकल्पितपदार्थस्मृत्योत्तरोत्तरपदार्थसंकल्पना तत्तत्पदार्थसंकल्पनया संस्कारेण च तत्तत्स्मृतिः जगज्ज्ञानवस्थितमेवेति नानवस्थेति भावः ॥ १६ ॥

प्रथमजीवकल्पनानिमित्तं किमत आहानिश्चितेति

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता । सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

यथान्धकारहेतोरज्ञातारज्जुस्सर्पस्रग्दण्ड-जलधाराभावैः कल्प्यते तथा शुद्धाचिदा-नन्दात्माप्य ऽविद्यया ऽज्ञातो द्रष्टृदृश्य-भावेन । अधिष्ठानविशेषानिश्चयो निमित्त-मिति भावः ॥ १७ ॥

तस्मान्निश्चय एव तद्बाधको ऽद्वैतसाधकश्चेत्याह निश्चितायामिति—

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते । रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

अधिष्ठाननिश्चये ऽनिश्चय तत्कार्यविकल्पापाये निर्विकल्परूपाद्वैतत्वमित्यर्थः ११

लोकेऽधिष्ठानातिरिक्तस्य कल्पकस्य प्रसिद्धेरा-शङ्क्य समाधत्ते प्राणेति—

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरे-

तैर्विकल्पितः । मायैषा तस्य देवस्य यया संमोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

एकश्चिदात्मैव सन् स्वयमेतद्दृश्यमानप्राणाद्यनन्तपदार्थाकारेण द्रष्टृदृश्यत्वभ्रान्तभ्रमत्वादिविरुद्धद्वन्द्वरूपेण कथं कल्पित इति चेत् तस्य चिदात्मनो माययमघटितस्यापि घटयित्री यया स्वयमपि भ्रान्तः मायाकार्यस्वनिद्रया स्वस्यैव भ्रान्तत्वेन विरुद्धद्रष्टृदृश्यत्वादिना कल्पितत्वस्य स्वप्ने प्रसिद्धेर्मायायां किन्नु दुर्घटमितिन्यायाच्चनेदमसंभवग्रस्तमिति भावः ॥ १९ ॥

प्राणादीनेव काँश्चिद्दर्शयति प्राण इत्यादि नवपद्यैः—

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः । गुणा इति

गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

प्राणादयः सर्वे चानुक्ता अपि सर्वदा कालत्रये तत्तत्प्राणिभिः कल्पिताभावा इहत्वात्मन्येव कल्पिता इति नवश्लोकनिष्कृष्टार्थः । प्राणो हिरण्यगर्भ ईश्वरो वा जगद्धेतुरिति हिरण्यगर्भोपासकानैयायिकाश्च कल्पयन्ति । पृथ्व्यप्तेजोवायवो जगद्धेतव इति तद्विदो भूतविदो लोकायतिकाः गुणा अविभक्ताः प्रधानमिति यावत् गुणविदस्साङ्ख्याः । आत्मा ऽविद्या शिव इति तत्त्वानीति शैवाः ॥ २० ॥

पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः । लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

पादा विश्वतैजसप्राज्ञाः सर्वहेतव इति सोपाधिकात्मचिन्ताः। विषय एव जगति सार इति वात्स्यायनादयः। भूरादिलोका एव सारभूता इति पौराणिकाः। देवा एव फलदा इति देवोपासकाः॥ २१॥

बेदा इति च बेदबिदो यज्ञा इति च तद्विदः। भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः॥ २२॥

बेदविदो बेदपाठरताः यज्ञविदो बौधायनादयः भोक्तारमात्मानं विदन्ति साङ्ख्याः तद्विदः पाचकाः बेदाद्येव वस्त्वित्येते निरूपयन्ति॥ २२॥

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः। मूर्तइति मूर्त-

विदो ऽमूर्तइति च तद्विदः २३

सूक्ष्मश्चक्षुरादिरूपः स्थूलोदेहरूपोवात्मेति केचित्। मूर्तश्शिवविष्णवादिरेव परमार्थ इत्यागमज्ञाः। अमूर्तःशून्यः परमार्थ इति केचित् ॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः। वादाइति वादविदो भुवनानीतितद्विदः२४

कालो दिशः परमार्थाः इति ज्योतिर्वित्स्वरोदयविदः। धातुवादमन्त्रवादादयो वादाश्चतुर्दशलोकाः सारभूता इति केचित्२४

मनइति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः। चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः २५

मनोबुद्धिश्चित्तं वात्मेति केचित् पुण्य-

पापे एव सारभूते इति मीमांसकाः ॥२५॥

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे। एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे॥२६॥

प्रधानम् १ महत् २ अहम् ३ तन्मात्राणि ८ इन्द्रियाणि १८ भूतानि २३ मनः २४ आत्मा २५ चेतिसाङ्ख्याः ईश्वरश्चे२६ति पातञ्जलाः कालोऽविद्यानियतिः कालकलामायाचे३१ति पाशुपताः असङ्ख्याः पदार्था इति केचित् ॥ २६ ॥

लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः। स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे २७

लोकाजनास्तदाराधनमिति यावत्। चत्वार आश्रमा इति दक्षादयः। लैङ्गा वैयाकरणाः परम परं च ब्रह्मेति केचित् ॥२७॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः। स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८ ॥

सृष्टिस्थितिलया इति पौराणिकाः। एवमिहात्मन्येव यथा संस्कारं सदा सर्वे कल्प्यन्ते। शुद्धबोधात्मा तु योग्याधिष्ठानाभावादकल्पित इति भावः ॥ २८ ॥

कल्पनाऽऽनन्त्यस्सामान्यत आह यमिति—

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति। तं चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥ २९ ॥

प्रमाणीभूतः कश्चन यं पदार्थमिदमित्थमिति यस्योपदिशति स पुरुषस्तं पदार्थं

जानाति ततस्तत्र पदार्थे यो ग्रहआग्रह इदमेव तत्वमिति स तं पुरुषं याति। तदाग्रहेण च पुरुषोन्यपदार्थान्निवर्तत इति सोऽसौ पदार्थः कल्पितो भूत्वा तं कल्पितारमवति स्वस्मिन्नासक्त्या ऽन्यार्थे ऽप्रसक्तौ हेतुर्भवति ॥ २९ ॥

नन्वेवमात्मकार्यत्वात्प्राणादयोपि सत्या एव स्युरतआहैतैरिति—

एतैरेषो ऽपृथग्भावैः पृथगेवेतिलक्षितः। एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥३०॥

कल्पितत्वेनात्मनः पृथक्सत्ता शून्या एते तथाप्यतैः कल्पितप्राणादिभिरेष आत्मा पृथगेव लक्ष्यते ऽज्ञैः एवं तत्त्वेन याथातथ्येन यो विवेकी वेदसो संशयमखिलबेदतात्पर्यम् निर्विशेषात्मनि कल्पयेज् ज्ञातुं समर्थो भवेत् । यद्वोक्ताखिलकल्पने भेदनिश्च-

यिनं निन्दत्येतैरिति । तथा चायमर्थः एतैरात्मा पृथगेव लक्ष्यते बुध्यते जगदात्मानौ भिन्नाविति यावत् य एवं निश्चयेन जानाति स सदा कल्पयेदेव जगन्नमुच्येतकुतो यतोऽपृथग्भावा एते प्राणादयः कल्पिता नामधिष्ठानतः पृथगभावादिति ॥ ३० ॥

जगतःकल्पितत्वे वेदान्ताः प्रमाणमित्याह स्वप्नेति।

स्वप्नमाया यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

विद्वद्भिरिदं विश्वं स्वाप्नादिवदसद्रूपं निर्णीतं नेह नानाऽस्तीत्यादि वेदान्तेषु । यद्वाऽनन्तरं निन्दायाः स्तुतिरियमभेदज्ञस्य स्वतः प्रामाण्यवन्निर्विशेषपरवेदान्तिन एव विचक्षणा इति ॥ ३१ ॥

निर्णीताऽखिल वैतथ्यमपवादरीत्यान्त आह नेति-

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वैमुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

निरोधः प्रलयः साधको मुक्तेः । भेदमात्रमात्मनि कल्पितमधिष्ठानपर्यवसायी च तन्निषेध इति न किञ्चिदित्येव सत्यम् ॥ ३२ ॥

नन्वसत्वे द्वैतस्य द्वैतापेक्षमद्वयत्वमापि न सिध्येदित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति भावैरिति—

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः । भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

भावानामसत्त्वादद्वयत्वेनायमात्मा कल्पितः । अद्वयहेतुना च भावाः कल्पिताः तस्मा-

दृश्यत्वादेरपि द्वैतान्तःपातित्वेन कल्पितत्वादेवावस्तुस्थितिः शिवाऽक्षता । न कल्पनाविनाधिष्ठानमिति भावः ॥ ३३ ॥

कल्पितत्वेन मृषात्वमेव भावानामनुभावयति विकल्पेन नेति—

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन । न पृथङ् नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥

इदं जगदधिष्ठानात्मरूपेण न नाना । एकत्वादात्मन इति भावः । नापि स्वीये न कल्पितरूपेण कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणानुपलम्भात् अतएव कल्पितपदार्थानामन्योन्यं पृथक्त्वमपृथक्त्वं वानेत्यात्मविद्धीः ३४

कुतोऽप्रायमन्येषां धीरत आह वीतेति—

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वे-

द्पारगैः। निर्विकल्पो ह्ययं दृ-
ष्टः प्रपञ्चोपशमो ऽद्वयः ॥३५॥

अधीतवेदार्थमननेन रागादिरहितैरेव द्वैतोपशमवत्त्वेनाद्वयो निर्विकल्पोनिर्विशेषोऽयमात्मा दृष्टो बुद्धो भवति ॥ ३५ ॥

न वेदान्ताध्ययनमात्रेणात्मा बुध्यत इति सूचयन्नात्मबोधोत्तरमपि हेयमेव रागादीति सूचयति तस्मादिति—

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते यो-
जयेत्स्मृतिम्। अद्वैतं समनु-
प्राप्य जडवल्लोकमाचरेत्॥३६॥

तस्मान्मननस्यावश्यकत्वादेवमद्वयत्वादिनैनमात्मानं शास्त्रतो ज्ञात्वाऽद्वैतात्मनि स्मृतिं पुनः पुनः स्थापयेत् एतन्निदिध्यासनेन रागादिनिवृत्त्याऽद्वैतं वस्तु साक्षात्कृत्य लोकं जनं प्रति जडवदाचरेन्न सत्कारायाः-

त्ममहत्त्वं प्रख्यापयेद्रागादिरहित एव भवेदिति भावः ॥ ३६ ॥

कृतात्मसाक्षात्कारस्य वृत्तिमाह निःस्तुतिरिति-

निःस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकारएवच। चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥ ३७ ॥

निर्वासनत्वाद्देवादि स्तुत्याद्यखिलकर्महीनोभवेद्यतिः पूर्वं कृतात्मलाभयत्नः तथा शारीरकर्मार्थं चलं शरीरादि तन्निकेतस्तदाश्रयो भवेद्देहाद्यनुसन्धानवान्भवेत् शरीरार्थमपि न याचको भवेत्किन्तु यादृच्छिकः दैवलब्धेन निर्वर्तिताखिलजीवनादि व्यवहारः । अन्यदात्वचलंब्रह्मतन्निकेत एव भवेत् ॥ ३७ ॥

प्रकरणोक्तार्थफलमन्ते ग्राहयाति तत्वमिति-

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः। तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ ३८ ॥

देहाद्याध्यात्मिकं बाह्यं च पञ्चभूतादि सर्वं रज्ज्वही रज्जुरेवेति वह्निस्त्वत्त्वमेवेति ज्ञात्वा चिदेवाहं तर्हीति भावनादार्ढ्येन चिद्रूपः तदारामश्चिन्निष्ठ एव भवेन्न कदाचिदचित्किंचिद्भावयेत् ॥ ३८ ॥

इति वैतथ्यप्रकरणम् ॥

अथ द्वैतवैतथ्यसिद्धाऽद्वैते युक्तीर्दिदर्शयिषुरुपास्योपासकभेदं तावन्निरस्यत्युपासनेति—

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते। प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः १

उपासनामाश्रित उपास्यत्वोपासकत्वादि धर्मः हिरण्यगर्भादिगर्भप्रपञ्चात्मना ब्रह्मणि प्रादुर्भूते सति प्रवर्तते । यतः सृष्टेः पूर्वं सर्वमिदमेकमजंब्रह्मैव तेन कदाचित्कत्वेन कार्यत्वेनानित्यत्वेनासौ धर्मः कृपणो दुःखहेतुः । प्रसिद्धाचानेकविधेहदीनता स्वस्वामिभावे ॥ १ ॥

सनातनमजं वक्तुमाहात इति—

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् । यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

यतोल्पं यत्तद्दुःखमतः समता सदैकरसतातयाजन्म कार्पण्यरहितं ब्रह्मवस्त्वहं वक्ष्यामि । समन्ततः सर्वतो जगद्रूपेण जायमानमपि ब्रह्मकिंचिदपि न जायते वस्तुतो

यथा येन प्रकारेण तं प्रकारमपि वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रकारमेवाहात्मेति—

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः। घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥ ३ ॥

वस्तुतो न जायत एव यथाकाशं तथापि घटाद्याकाशरूपेणोत्पन्न इव तथात्मा ब्रह्मजीवरूपेणोदित उत्पन्न इव भाति यथा चातिसूक्ष्ममप्याकाशमेव वाय्वादिक्रमेण घटादि भवत्येवमात्मा भूतभौतिकसंघातरूपेण एतदेव निदर्शनं दृष्टान्तो जातौ जगत उत्पत्तौ बोध्यम्। विवर्ताभिप्रायेणेयं कार्यकारणभावोक्तिः शास्त्रे इति भावः ॥३॥

लयशास्त्रमपि प्रातीतिकलयविषयकमेवत्याशयेनाह घटादिष्विति—

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा। आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहात्मनि ॥ ४ ॥

उत्पत्तिवल्लयोप्यौपाधिकत्वात्प्रातीतिक एव न वस्तुत इति भावः ॥ ४ ॥

न चैकस्य सर्वोपाधिगतत्वे एकदेहे सुखादौ जाते सर्वदेहसुखादिमानहमिति बोधप्रसङ्गः सुखादेरुपाधिगतत्वादुपाधीनां च परस्परं भेदादिति दृष्टान्तेनाह यथेति—

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते। न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

एकस्मिन् घटैकत्वेनैकत्ववत्त्वेन प्रतीते।

युते युत इव प्रतीते। सर्वे यावदन्यघटभेदैर्भिन्ना इव प्रतीताः। न संप्रयुज्यन्ते न संयुक्ताः प्रतीयन्ते ॥ ५ ॥

नान्यभेदेनान्यो भिद्यते वस्तुत इति दृष्टान्तेनाह रूपेति—

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै। आकाशस्य न भेदोस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

रूपमल्पत्ववर्तुलत्वादि कार्यं शयनजलानयनादि समाख्या मठाकाशघटाकाशादि। एते भेदा उपाधिभेदकृता एव तत्र तत्र व्यवहारे नत्वाकाशभेदकृताः आकाशैकत्वस्यैव सर्वसंमतत्वात् ॥ ६ ॥

मृद्विकाराघटादयो देहावयवाहस्तादयो वा यथा तथाकाशस्य विकारा अवयवा वा घटाद्याकाशाः कुतो न वस्तुतो भिन्ना इत्यत आह नेति—

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा । नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ यथा ॥ ७ ॥

सावयवत्वस्याऽसंभवान्निरवयवत्वस्य सर्वसंमतत्वाच्चेति भावः ॥ ७ ॥

नन्वेवं ब्रह्मैव जीवात्मा कथं तर्हि रागादिमलिनोति आह यथेति—

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः । तथा भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

नाज्ञधीमात्रेण वस्तुतस्तदयोग्यमपिवस्तु तद्योगिभवेदिति शुद्ध एव सदात्मेति भावः ८

मरणादिदेहास्थित्यन्तमप्यज्ञदृष्ट्यैवेत्याह मरण इति ।

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि। स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

मरणादिषु घटाकाशेन तुल्य आत्मेत्यर्थः। परिच्छिन्नघटेषु स्थितिर्गमनाऽऽगमनजननविनाशाश्च घटाकाशस्य प्रतीतिमात्रं न वस्तुतो यथा तथात्मनोपि मरणादीति भावः ॥ ९ ॥

उपाधयोपि न सत्या येन भेदः सिध्येदित्याशयेनाह संघाता इति—

संघाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः। आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥ १० ॥

देवादि देहेषु क्वचिन्मनुष्यादिदेहापेक्षया

शक्त्याद्याधिक्ये भौतिकत्वेन सर्वदेहैः साम्ये वा स्वीकृतेपि सत्यत्वे तु हि यतो युक्तिर्नास्त्यतः सर्वे संघातादेहाः स्वप्नवदात्मा ज्ञानकल्पिता एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

जीवात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वे श्रुतिं दर्शयति रसादय इति—

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके । तेषामात्मापरो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥ ११ ॥

अन्नमयादयो येऽकोशत्वेन वर्णितास्तेषां कोशानामात्माऽऽश्रयश्च परब्रह्मरूपो जीवः । स एवात्र प्रकरणेस्माभिरात्माह्याकाशवदित्यादिश्लोकैः खं यथेति खदृष्टान्तेनेत्यर्थः संप्रकाशितः सम्यग्वर्णितः ॥ ११ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदे बृहदारण्यकमवतारयति द्वयोरिति—

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम्। पृथिव्यामुदरे चैव-तथाकाशः प्रकाशितः॥१२॥

पृथिव्यामुदरे चैक एवाकाशो तथा तथा तयोर्गतो यो विज्ञाता सपरमात्मैवैकः एवं बहुषु पर्यायेषु द्वयोर्द्वयोरभेदमुक्त्वा ब्रह्मसर्वमित्येकं ब्रह्मनिरूपितं मधुब्रह्मविद्यातज्ज्ञानं यत्र तत्र मधुब्राह्मणे इत्यर्थः॥ १२॥

ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति मृत्योःसमृत्युमाप्नोति य इह नानेवपश्यतीत्यादिनैकत्वानेकत्वयोः प्रशंसानिन्दने एवं हि वेदान्तानामद्वैते तात्पर्येणैव समञ्जसेस्यातान्नन्यथेत्याह जीवेति—

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते। नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम्॥ १३॥

ननु बहुस्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिभिः सृष्टेः पूर्वंप्रजादिप्रसिद्धेर्द्वैतमेवसिध्यतीत्यत आह जीवेति ॥ १३ ॥

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रा-गुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् । भवि-ष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

पूर्वाध्यासवशाद्भविष्यदध्यासनिर्देशः क्रियते श्रुत्यातो न मुख्यो वास्तवो भेदस्तदेत्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वस्तु प्रागद्वैतं सृष्टौसत्यां तु द्वैतमेवात आह मृदिति—

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टि-र्याचोदितान्यथा । उपायः सो ऽवताराय नास्ति भेदः कथं-चन ॥ १५ ॥

मृल्लोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तेनोपनिषत्सु यान्यथाऽनेकप्रकारा सृष्टिरुक्ता स उपायो भेदे मिथ्यात्वप्रतिपत्त्यात्मैकत्वे बुद्धेरवतारणाय। आत्मैकत्वश्रुतीनां गत्यन्तराभावादिति भावः ॥ १५ ॥

नन्वेकत्वमुपासनाविधिवैयर्थ्यमत आह-आश्रमा इति—

आश्रमा स्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः। उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

आश्रमा आश्रमिणोधिकारिणः। हिरण्यगर्भाद्युपासका हीनदृष्टयः परब्रह्मोपासका मध्यमदृष्टयः अद्वैतचिद्दृष्टयउत्कृष्टाः वेदेन चोत्कृष्टदृष्टिलाभार्थं दयययेयमुपासनाविहितेति न साधनं व्यर्थमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रुतिभिरिव द्वैतवादिभिरप्यविराधिएवात्रेत्याह स्वेति—

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम्। परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते॥ १७॥

द्वैतिनस्तुस्वस्वासिद्धान्तव्यवस्थापने दृढंनिश्चिताआग्रहवन्तोऽतस्तेपरस्परं विरोधवन्तः अयं तत्त्ववित्तु सर्वात्मेत्यात्मन्येकत्रासम्भवादेव विरोधस्य न द्वैतिभिर्विरुध्यत इत्यर्थः॥ १७॥

द्वैताद्वैतयोरुक्तथाद्दौ विरोधभावेपि कार्यकारणयोः कारणमेव परमार्थ इति केन विरोधः स्यादित्याहाद्वैतमिति—

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते। तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते॥१८॥

हि यतो द्वैतं तस्या द्वैतस्य भेदः कार्यमित्युच्यते एकमेवाद्वितीयं तत्तेजोऽसृजतेत्यादि श्रुतिभिरतो वाचारम्भणश्रुत्याऽद्वैतमेव सत्यम् । द्वैतवादिनां तु कार्यत्वं कारणत्वं चोभयभ्रान्त्यावस्तुतो द्वैतेकार्यएव तेनायमद्वैतपक्षो न विरुध्यते ॥ १८ ॥

न च सत्कार्यत्वाद् द्वैतमपि सत् रज्जुसर्पादाविव प्रतीतिकत्वात्कार्यत्वस्य जगतीत्याह माययेति–

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथंचन । तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

एतदद्वयं वस्तुमाययैव भिद्यते प्रज्ञात्मना प्रतीयते नान्यथा वस्तुतः कथंचन परिणामादिप्रकारेण । यतोऽजं निरवयवम् । वस्तुतोऽजस्य कार्यत्वे हि विनाशिता स्यात् ॥ १९ ॥

वेदान्ताद्वैततात्पर्यानभिज्ञतया वास्तवकार्यका-
रणाभाववादिनः प्रत्याहाजातस्येति—

अजातस्यैव भावस्य जाति-
मिच्छन्ति वादिनः । अजा-
तो ह्यमृतोभावो मर्त्यतां कथ-
मेष्यति ॥ २० ॥

निर्विकारात्मनो ये जनिं वदन्ति तन्म-
ते कथमात्मा विनाशी स्यात् मृत्युश्च जा-
तस्य ध्रुवः ॥ २० ॥

कुतो न विनाशी स्यादत आह नेति—

न भवत्यमृतं मर्त्यं न म-
र्त्यममृतं तथा । प्रकृतेरन्य-
था भावो न कथंचिद्भविष्य-
ति ॥ २१ ॥

आत्मनो ह्यमृतत्वस्वभावात्स्वभावस्य

चापरित्याज्यत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

स्वभावत्वोक्तिरेवान्यथा न स्यादित्याह स्वभावेनेति—

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम्। कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

यस्य मते स्वभावतोऽमृत एव पदार्थः कृतकेन कार्यरूपेण पुनर्मर्त्यो भवति। तस्य मतेऽमृतत्वं न निश्चलमिति स्वभावहानिरेवेति भावः ॥ २२ ॥

तस्मात्सृष्टिश्रुतयोपवादार्थमध्यारोप एव तात्पर्यवत्यो न वस्तुतः कार्यरूपेणात्मनः परिणामादावित्याह भूतत इति।

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः। निश्चितं यु-

क्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेत-
रत् ॥ २३ ॥

वस्तुतो जायते जगद्यथाऽजातमेव माय-
या मिथ्यैव जात इवेत्युभयत्र सृष्टिश्रुतिः स-
मं प्रमाणं तथापि यद्युक्तिमत्तन्निश्चितं न
युक्तिहीनम् । युक्तयस्तूक्ता एव मिथ्यात्वे ॥२३॥

मिथ्यात्वे श्रुतीराह नेहेति ।

नेहनानेति चाम्नायादिन्द्रो
मायाभिरित्यपि । अजायमा-
नो बहुधा मायया जायते तु
सः ॥ २४ ॥

नेहनानास्ति किंचनेत्ययमाम्नायो मि-
थ्यात्व एव सार्थकः सतोऽपवादाऽसंभवा-
त् । तथेन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते । अजा-
यमानो बहुधा विजायते । इत्यादौ तु सा-
क्षादेव मायाशब्द इति भावः ॥ २४ ॥

कार्यकारणनिषेधश्रुतेश्चासज्जगदित्याह संभूतेरिति—

संभूतेरपवादाच्चसंभवः प्रतिषिध्यते । कोन्वेनं जनयेदिति कारणंप्रतिषिध्यते॥२५॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासत इति कार्यब्रह्मोपासननिषेधादनित्यत्वाक्रान्तत्वेन सम्भवः कार्यमात्रं निषिध्यते तथाधिष्ठानज्ञानेन विनष्टं भ्रमं कः पुनर्जनयेदिति कारणं च प्रतिषेधतिकोन्वेनं जनयेत्पुनरितिश्रुतिः भ्रम एव कार्यकारणभावो न वास्तव इति भावः ॥ २५ ॥

द्वैताऽसत्वे श्रुत्यन्तरमाह स इति—

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः । सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

स एष इयुत्पक्रमेद्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेत्यादिना व्याख्यातं सर्वं किंचिद्वस्तु तया ग्राह्यं माभूदिति हेतुना नेतिनेतीत्यपवदति यतः श्रुतिरतः केवलमजं ब्रह्मैव भातीत्यर्थः ॥ २६ ॥

द्वैतमिथ्यात्वे युक्तिमाह सत इति—

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः। तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥ २७ ॥

सतः स्वरूपेण विद्यमानस्यैव जन्मरूपान्तरं माययैव सम्भवति न वस्तुतो यथा नटस्य। यस्य तु मते स्वरूपेण सदेव वस्तुत एव जन्यते पुनस्तन्मते सत एव पुनः पुनर्जननानवस्थापत्तिः ॥ २७ ॥

असतः पदार्थस्य तु वन्ध्यापुत्रादेरिव वास्तवं मायिकं वा कथमपि जन्म न सम्भवती-

त्याहासत इति—

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते। बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते॥ २८॥

सदेवासद्दृश्यमिव माययेत्युपपादयति दृष्टान्तेन यथेति—

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः। तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः॥ २९॥

जाग्रति स्वप्नेच मन एव मययाऽनेकरूपेण स्फुरति प्रबोधेनानानुपलम्भात्॥२९॥

नन्वेवं ब्रह्मातिरिक्तमनसो जगत्कारणत्वे कथमद्वैतमत आहाद्वयमिति—

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः। अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः॥ ३०॥

ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाद्वयं ब्रह्मात्मकमेव मनः स्वरूपतस्तत्संकल्पनेन द्वैतमिवभाति जाग्रति स्वप्ने चेत्यर्थः ब्रह्मैवाधिष्ठानं न मनः इति भावः॥ ३०॥

मनोमात्रं द्वैतमित्यत्र युक्तिमाह- मन इति-

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किंचित्सचराचरम्। मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते॥३१॥

हि यतो विवेकवैराग्यादिना मनसः संकल्पस्य शान्तौ द्वैतं न भात्यतः सर्वमिदं दृश्यं द्वैतं मन एव॥ ३१॥

अमनीभाव माहात्मेति—

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा। अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

आत्मैव सत्य इति बोधे ऽनात्मविषयकसंकल्पाभावो ऽमनीभावः। मिथ्यात्वदार्ढ्ये संकल्प्याऽभावात्तन्मनोऽग्रहं न किंचिद्गृह्णाति ॥ ३२ ॥

द्वैतमिथ्यात्वेकेनात्मा बुध्येतातआहाकल्पकमिति—

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते। ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते॥ ३३॥

द्वैतकल्पनाहीनं यदनादिज्ञानं तज्ज्ञेयं ब्रह्मैव तथाच स्वयंप्रकाशत्वात्स्वरूपभूतेन

तेन ज्ञानेन स्वयमात्मावबुध्यते न मनसेति भावः ॥ ३३ ॥

तस्मात्प्रयत्नेनामनीभावः सम्पाद्य संवेद्य इत्याह निगृहीतस्येति—

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः । प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३ ॥

विषयेभ्यो निगृहीतस्यातो निर्विकल्पस्य धीमतो विवेकिनो न सुषुप्त इवाविवेकिनो मनसो यः प्रचारः शिष्टचिदात्मरूपस्फुरणं स विज्ञेयो निश्चेयो नु सन्धेयः सुषुप्तौ तु न तन्निगृहीत मनः प्रचारसमो मनसः प्रचारः किन्तु तदा मनसः संकलानर्थ वीजरागादि वासनावत्त्वेनतमोऽभिभूतत्वेन चान्योऽविवेक रूप एव ॥ ३४ ॥

प्रचारभेदे हेतुमाह स्वयं लीयत इति—

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते। तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः॥ ३५॥

लीयतेऽज्ञाने तन्मनो न तूपायवशीकृतमिति भेदः एवं च तत्समाहितंमन एवाभयं ब्रह्मस्वरूप रूपज्ञानमेवालोकः प्रकाशो यस्य तत्समन्तो व्याप्तम्॥ ३५॥

उक्तं ब्रह्मेदृशमित्याहाजमिति—

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम्। सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन॥ ३६॥

निद्राऽविद्या तत्कृता नात्मभानं स्वप्नः। सकृद्विभातं सदाभासमानम्। सर्वं च तज्ज्ञं ज्ञानं चेत्यखण्डबोधस्वरूपम्। एष चा-

जल्पाद्युपचारो सङ्गनिर्विशेषस्वरूपबोधनो-
पायतया ऽज्ञदृष्ट्या प्रसिद्धोपि न कथमपि
सम्भवति चिदन्याऽभावात्प्रबोधे ॥ ३६ ॥

ब्रह्मतद्विदोरभेददृष्ट्यापुल्लिङ्गतया प्रकारान्तरेण ब्रह्म निरूपयति सर्वेति—

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः । सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥ ३७ ॥

अभिलापो वाक् उपलक्षणत्वाद्बाह्येन्द्रियहीनः । एवं चित्तान्तःकरणं तद्वर्जितः । सकृत्सदा ज्योतिःस्वरूपः । समाधिगम्यः । अचलःस्वरूपादच्युतोऽभयो ऽविनाशी॥३७॥

उक्तार्थे किंचिद्विशेषमाह ग्रह इति—

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते । आत्म-

संस्थं तदा ज्ञानमजातिसमतां गतम् ॥ ३८ ॥

यत्र ब्रह्मणि काचिच्चिन्ता नास्ति न तत्र ग्रहणमुत्सर्गस्त्यागो वा सम्भवति। अथाद्वैतप्रकरणादौ यदुक्तमतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजातिसमतांगतमिति तदुपसंनियत आत्मेति। यदा यदद्वितीयात्मज्ञानमात्मलीनं भवति तदा तत्स्वरूपज्ञानं समतामेकरसतां गतं जनिहीनमेव भवतीत्यर्थः ॥३८॥

एवं चाद्वितीयज्ञानमेव कुतो न सर्वे कुर्वन्तीत्यत आहास्पर्शेति—

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः। योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

अयमद्वैतात्मबोधश्च वेदान्तेष्वस्पर्शयो-

गशब्देनासङ्गत्वान्नामप्रसिद्धो तोपकैर्दुर्ज्ञेयः किंचाभये वस्तुतस्सकलद्वैताभावेन भयहीनेपि ब्रह्मात्मन्यात्मनो ऽसत्त्वरूपभयानुसन्धानशालिनो योगिनो ह्यस्मादद्वैतात्मनः सकाशाद्भीतिमन्तो भवन्ति । असङ्गाद्वैतनाममात्राद्भीता न तज्ज्ञाने यतन्त इति भावः ॥ ३९ ॥

तत्वज्ञानेऽप्रवृत्तौ हेत्वन्तरमाह मनस इति—

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् । दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च॥४०॥

अभयमद्वैतं सर्वदुःखक्षयः आत्मबोधः शान्तिर्मुक्तिश्चैतत्सर्वं मनोनिग्रहाधीनं तन्निग्रहश्च दुष्कर इति मतं साधारणयोगिनाम् । प्राक्सुकृतलब्धात्मबोधानां स्वात्मातिरिक्ताभावेन साध्यसाधनकथैव नेति भावः ॥ ४० ॥

उद्वेगतज्जौदासीन्येविहायोद्यमपराणांदुष्कर-
मपि सुकरमित्याहोत्सेक इति—

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रे-
णैकविन्दुना। मनसो निग्र-
हस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः॥ ४१॥

कुशाग्रेण जलोत्क्षेप तत्परस्योदधिशोष इव मनोनिग्रहोपि भवेदेवाखेदतः॥४१॥

तस्मान्मनोनिग्रहः कार्य इत्याहोपायेनेति—

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षि-
प्तं कामभोगयोः। सुप्रसन्नं ल-
ये चैव यथा कामो लयस्त-
था॥ ४२॥

विषयस्य कामनायां तथा भोगे विक्षिप्तं लये निद्राऽज्ञानतमासि निर्विषयतया सुप्रसन्नं च मन उपायेनात्मन्येव स्थापयेत्। प्र-

सन्नस्य किमर्थं निग्रहस्तत्राह यथेति मन-स आत्मविमुखताया उभयत्र तुल्यत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

मनोनिग्रहोपायं वैराग्यं ज्ञानं चाह दुःखमिति—

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य काम-
भोगान्निवर्तयेत् । अजं सर्व-
मनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्य-
ति ॥ ४३ ॥

सर्वं द्वैतं दुःखहेतुरिति विषयेच्छा भोग-तो मनो निवर्तयेत् तथा सर्वमजं ब्रह्मेति मत्वाजातं द्वैतं न भावयति पुनस्तत्त्ववि-त्कदापि ॥ ४३ ॥

विषयेभ्योनिवर्त्य न त्यजेत्किन्त्वात्मगं कुर्या-दित्याशयेनाह लये इति—

लये सम्बोधयेच्चित्तं वि-
क्षिप्तं शमयेत्पुनः । सकषायं

विजानीयात्सम‌प्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

लये निद्राप्तौ चित्तं मनो ज्ञानवैराग्याभ्यामात्माभिमुखं कुर्यात् विषयेषु चञ्चलं च ताभ्यां स्थापयेत् एवमपि स्तब्धमात्मन्यप्रवृत्तं सकषायं रागादियुतं संपन्नमिदं मन इति जानीयाज्ज्ञात्वा च ताभ्यामात्मनि नयेदिति भावः समं ब्रह्म तदाकारं तु विषयाभिमुखं न कुर्यात् ॥ ४४ ॥

सर्वतो निवृत्यात्मोन्मुखतायां मनसो यत्सुखं न तत्रासक्तो भवेत्किन्तु चिन्मयमेव मनः कुर्यादित्याह नेति—

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् । निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात् प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥

तत्र समाध्यादौ निद्रादाविव यदाऽविद्यकं सुखं तत्राऽऽविद्यकमिदमिति बुद्ध्याविरक्तो भवेत् । किञ्चात्मस्थमपि चेदनात्मोन्मुखं स्यात्तर्ह्युक्तोपायाभ्यामात्मन्येव लीनं मनः कुर्यात् ॥ ४५ ॥

ब्रह्मभूतं मनो लक्षयति यदेति—

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः । अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

निद्राविषयाभ्यां लयविक्षेपौ तद्रहितमनिङ्गनमचलमनाभासं विषयाकारेणाऽभासमानमेवं यदा मनस्तदातन्मनो ब्रह्मभूतमिति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

ब्रह्म विशिनष्टि स्वस्थमिति—

स्वस्थं शान्तं स निर्वाण-

मकथ्यं सुखमुत्तमम् । अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

स्वस्थमद्वैतम् शान्तं विक्षेपशून्यम् स निर्वाणं सदामुक्तस्वरूपम् वागगोचरम् निरतिशयानन्दस्वरूपम् अजे स्वस्मिन्कल्पितत्वात्स्वरूपभूतज्ञेयजगदपेक्षया सर्वज्ञम् वदन्ति ब्रह्म तज्ज्ञा इति शेषः ॥ ४७ ॥

मनोनिग्रहाद्युक्तयो भ्रान्तबोधाय भ्रान्तदृष्ट्यैवेत्याशयेनाह नेति—

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोस्य न विद्यते । एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ॥ ४८ ॥

आत्मात्वसङ्गः सम्भवोन्यकारणं च नास्त्येवेति वस्तुतो न कोप्युत्पद्यते । यतो

यत्र ब्रह्म स्वरूपेन किञ्चिज्जायते तस्तद्वैत-ब्रह्मोत्तमं पारमार्थिकं सत्यम् अन्यथा विकारित्वेन कदाचिद्विनाशसंभवात्सापेक्ष एव सत्यवादः स्यात्सचायुक्तश्चिदभावे जगदान्ध्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४८ ॥

॥ इत्यद्वैतप्रकरणम् ॥

अथाद्वैतविरुद्धवादप्रशमनेन परमशान्तिसमभीप्सया विवक्षुणा माङ्गलिकेन च तत्क्षणं चित्तविषयीभूतस्वशान्तगुरून्नमश्चक्रे ज्ञानेनेत्यादि पद्यद्वयेन ।

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान्योगगनोपमान् । ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥ १ ॥

य आचार्यो ज्ञेय आत्मा तदभिन्नेन तत्र कल्पितत्वादतएवाकाशकल्पेन शून्य तुल्येनाकिञ्चिद्भूतेनेदृशानेव धर्मान् जागतपदा-

र्थान् सम्बुद्धः सम्यग्निश्चिकायाद्वैतभावं प्रापेति यावत् तं मनुष्यवरं वन्देहमित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखोहितः। अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥ २ ॥

न स्पर्शः केनचित्सम्बन्धो यस्य योगस्य सनातनवस्तुनः स ब्रह्मभाव इति यावत् स चात्मत्वात् सर्वेषां सुखदो हितश्च तथा सर्वसत्ताप्रदत्वादविरुद्धो तो विरुद्धवादशून्यश्चेति वै नाम प्रसिद्धः येन चाचार्येणेदृगेष भावः स्वयं बुध्वादेशित उपदिष्टश्च शिष्येभ्यः तं नमामीति नत्पाधिक्यमादराधिक्यद्योति ॥ २ ॥

विरुद्धवादं दर्शयाति भूतस्येति—

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि । अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

केचिदेव सांख्या एव विद्यमानस्योत्पत्तिमिच्छन्ति तथान्योन्यं विरुद्धं वदन्तोपरे बुद्धिमन्तो नैयायिका अविद्यमानस्य ॥ ३ ॥

एतद्वादाभ्यां फलितमाह भूतमिति—

भूतं न जायते किंचिदभूतं नैव जायते । विवदन्तो द्वयाह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

यदस्त्येव न तज्जायेत पूर्वतः सत्वादेव यथात्मा यच्च नास्त्येव तदप्यसत्वादेव खपुष्पवन्नोत्पद्येतेति वदन्तो द्वैतवादिन एव

ते सुन्दोपसुन्दन्यायेन पक्षयोर्व्याघाते सर्वमजमिति फलितं कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

वयन्तु न पक्षिणः किन्तु तदनुपस्पृष्टतदुपलक्षितपरिपक्वफलग्राहिण इत्याह ख्याप्यमेति—

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् । विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥ ५ ॥

तैः सांख्यादिभिः सह विवादं न कुर्मः किन्तु तैः फलीकृतमखिलाजत्वमङ्गीकुर्मो तश्चैतन्निर्विवादं जानीत ममानुयायिनः ॥५॥

जातस्य जन्म तु व्यर्थमित्यजातस्यैव जन्म वदन्ति न तदप्युपपद्यत इत्याशयेनाद्वैतप्रकरणोक्तविंशादिपद्यत्रयमाहाजातस्येति—

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः । अजा-

तो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथ-
मेष्यति ॥ ६ ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न म-
र्त्यममृतं तथा । प्रकृतेरन्यथा
भावो न कथंचिद्भविष्यति॥७॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो
गच्छति मर्त्यताम् । कृतकेना-
मृतस्तस्य कथं स्थास्यति नि-
श्चलः ॥ ८ ॥

धर्मस्य भावस्य पदार्थस्य उक्तार्थमेव शिष्टम् । अजातजन्मानुपपत्तिवादिनोप्य-ऽस्मदनुमोदित वादा इति भावः ॥ ८ ॥

प्रकृतिशब्दार्थमाह सांसिद्धिकीति—

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी

सहजा अकृता च या । प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

स्वभावं न त्यजति यान्यथा न भवति सा प्रकृतिः यथायोगस्य साम्यक् सिद्धौ भवाऽणिमादि प्राप्तिरूपा तथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनाद्या तथाऽग्न्यादेरुष्णत्वाद्या या च जलादेर्निम्नदेशगमनाद्यां । इतीत्याद्या ॥ ९ ॥

अन्यथा चिन्तनमप्यनर्थायैवेत्याह जरेति—

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः । जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

धर्मा आत्मानोऽजरामरप्रकृतयोपि जरा-

मरणं कल्पयन्तो जरामरणभावनया च्यवन्ते जरामृत्यू लभन्ते ॥ १० ॥

अथप्रकृतानुसरणेनानुमोदनविधया सांख्यमते नैयायिकादयुक्तानुपपत्तिमाह कारणमिति—

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते । जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तत् ॥ ११ ॥

यस्य मते परिणमत्कारणमेव कार्याकारं तस्य मते कारणस्योत्पत्तिः फलिता तथा परिणामान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वेनानित्यत्वं च कारणस्य फलितमित्यनुपपन्नमजं नित्यं च प्रधानमिति मतम् ॥ ११ ॥

किंचतन्मते कार्यकारणाभेदे कारणात् यद्यभिन्नं कार्यं तर्ह्यजत्वापत्तिःकार्ये कार्यात्कारणस्याभेदेऽनित्यत्वजनिमत्त्वयोरापत्तिः कारणे इत्याह

कारणादिति—

कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि । जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥ १२ ॥

मायावादे त्वारोपितं कार्यमेव कारणमात्रमित्येतावदभ्युपगमान्न दोष इति भावः॥१२॥

अनुपपत्यन्तरमाहाजादिति—

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै । जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

किंचाजान्नित्यान्महदादि जायते जनिमतो वा नाद्यः उभयसंमतदृष्टान्ताभावात् अनवस्थयाकारणत्वाविश्रान्तेरन्त्योपि नेत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रौताद्वैतत्ववासनया जगदनादित्वमनुप-
पन्नमाह हेतोरिति—

हेतोरादिः फलं येषामादि-
र्हेतुः फलस्य च । हेतोः फल-
स्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्य-
ते ॥ १४ ॥

हेतुः कर्म । आदिः कारणम् । फलं देहादिः । येषां मते देहादिः कर्मणः कारणं देहादेश्च कर्म कारणम् । तैरेवमुभयोरादित्वमुक्त्वा कथं पुनरनादित्वं तयोरुपवर्ण्यते विरुद्धम् ॥ १४ ॥

हेतुफलयोरुक्तंपरस्परकार्यकारणत्वं दृष्टविरुद्धं नहि पुत्राज्जन्मपितुर्दृश्यत इत्याह हेतोरिति-

हेतोरादिः फलं येषामादि-
र्हेतुः फलस्य च । तथा ज-

न्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पि-
तुर्यथा ॥ १५ ॥

तयोर्युगपज्जन्माङ्गीकारेनोक्तविरोध इति
चेत्तत्राह सम्भव इति—

सम्भवे हेतुफलयोरेषित-
व्यः क्रमस्त्वया । युगपत्सं-
भवे यस्मादसम्बन्धो विषाण-
वत् ॥ १६ ॥

युगपज्जायमानयोर्विषाणयोः परस्परका-
र्यकारणभावो न यथा तथा युगपत्संभवे
हेतुफलयोरपि स सम्बन्धो न स्यादिष्यते च
तयोः स सम्बन्धस्त्वयातस्तयोः सम्भवे ज-
न्मनि क्रमोन्वेष्टव्यः कस्य पूर्वं जन्मेति। दु-
ष्परिहरो विरोध इति भावः ॥ १६ ॥

परस्परासम्बन्धमुपपादयति—

फलादुत्पद्यमानः सन्नते हे-

तुः प्रसिध्यति । अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

फलादुत्पत्स्यते यो हेतुः सफलात्पूर्वं न प्रसिध्यति नास्ति यो नास्ति स कथमुत्पादयेत्फलम् एवं च क्रमाभावे न कार्यकारणस्पर्शः कदापि ॥ १७ ॥

तथाच क्रमोवाच्य इत्याह यदीति।

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः । कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

द्वयोर्मध्ये कतरत्पूर्वसिद्धं यस्यापेक्षया यतो परस्य पश्चात्सिद्धिस्तद्वदेत्यर्थः अन्योन्याधीनसिद्धिकयोरन्योन्यतः पूर्वमसिद्धिरेवेति भावः ॥ १८ ॥

दुर्निरूप्यत्वमाभिप्रेत्य क्रमस्याहाशक्तिरिति—

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोथवा पुनः। एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता॥१९॥

यद्युच्येत वक्तुं न शक्यते क्रमो ज्ञायते वा नाथवापूर्वोक्तक्रमस्य कोपोन्यथाभावो विपरीतः क्रम इति। एवमपि बुद्धैः पण्डितैस्तैरनुत्पत्तिरेव सर्वेषां सर्वथा सूचिता भवेत्॥ १९ ॥

ननु लोके बीजाङ्कुरयोः प्रसिद्धा परस्परकारणतात आह बीजेति—

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः। न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥ २० ॥

तत्रापि क्रमस्योक्तरीत्यादुर्निरूप्यत्वेन दार्ष्टान्तिकसम एव दृष्टान्तोपि विप्रतिपन्नः तथाच नैष दृष्टान्तो हेतुः परस्परकारणता सिद्धावुपयुज्यते। अथ परस्परंप्रति परस्परस्यादित्वमपिप्रसिद्धमिति नैतद्दृष्टान्ते नानादित्वमपि सिध्यतीत्युक्तं चतुर्दश इति भावः॥ २०॥

अजातिः परिदीपितेत्यत्र प्रकारमाह पूर्वेति-

पूर्वापरा परिज्ञानमजातेः परिदीपकम्। जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते॥२१॥

कार्यकारणसम्बन्धस्य नियतत्वाज्ज्ञातं चेदिदं कार्यमिति तर्हि तस्मात् कार्यान्नियतपूर्वं कारणं कथं न ज्ञायेत यदि नैव ज्ञायेत पूर्वापरभावस्तर्हि तयोः कार्यकारणभावोपि नैव ज्ञायेतेत्यज्ञानेनाजातिरनुत्पत्तिरेव बोधिता तयोः। तत्तत्प्रति तस्य तस्य कार-

णत्वे तु पूर्वापरपरिज्ञानेपिसर्गादावाद्यफले पूर्वहेतोरनिश्चय एवेति भावः॥ २१॥

प्रकारान्तरेणानुत्पत्तिर्निरूप्यते स्वत इति–

स्वतो वा परतो वापि न किंचिद्वस्तु जायते। सदसत्सदसद्वापि न किंचिद्वस्तु जायते॥ २२॥

नहि किंचित्स्वस्मात्स्वयं जायते पूर्वमसत्त्वात्स्वस्य। न वा परतो घटादेः पटादि। ननु परतो मृदादेर्जायत एव घटादिरिति चेद्भ्रान्तिरियम् तथाहि सदेवघटादि जायते ऽथासत् किं वो भयम् नाद्यः सिद्धत्वात् वन्ध्यापुत्रादेरुत्पत्तिप्रसङ्गान्न द्वितीयः उभयत्वं तु विरुद्धमेवेति॥ २२॥

वादिमतेनुत्पत्तिरेव फलतीति सूचयति प्रकारान्तरेण हेतुरिति—

हेतुर्न जायते नादेः फलं चापि स्वभावतः । आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

अनादिनी हेतुफले जायेते च परस्परादिति मते अनादेः परस्पराद्धेतुः फलं च नैव जायत इत्येवं वाच्यम् कुतः यस्यादिः कारणं न तस्यादिर्जन्मापि नेति स्वभावात् ॥ २३ ॥

एवमजं ज्ञप्तिमात्रमखिलमितिसिद्धम् तत्र ज्ञप्तौ बलाज्ज्ञेयापत्तिरिति शङ्कयति प्रज्ञप्तेरिति—

प्रज्ञप्तेः स निमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशनः । संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

ज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं सविषयत्वमावश्यकमन्यथा निर्विषयत्वे द्वैतप्रतीत्युच्छेदाज्ज्ञप्तैरैक्यादिति भावः किंचाग्न्यादिवाह्यार्थद्वैताभावे दाहादिक्लेशो न स्यादतः परेषां द्वैतवादिनां तन्त्राणां शास्त्राणामेवास्तितता यथार्थता ॥ २४ ॥

समाधत्ते प्रेति।

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ॥ निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

तथाप्यस्माभिस्तूक्ताज्ज्ञप्तिवैचित्र्यक्लेशोपलम्भयुक्तिद्वयाज्ज्ञप्तेः सविषयत्वं तथा भूतदर्शनाद्वस्तुभूतकारणदृष्ट्या निमित्तस्य द्वैतस्यानिमित्तत्वं चावस्तुत्वेन ज्ञप्तिवैचित्र्यादि प्रतीष्यते। मृद्दृष्टौ मृन्मयद्वैताप्र-

तीतेरवस्तुभूतं घटादि न कस्यचिन्निमि-त्तं भवितुमर्हतीत्यद्वैत एव सकलैतज्जग-द्व्यवस्थोपपादनीयास्वाप्नजगद्व्यवस्थावदिति भावः ॥ २५ ॥

तस्मान्मृदेव न मृन्मयमितिवन्मन एव न मनोविषयद्वैतमित्याह चित्तमिति—

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्था-भासं तथैव च। अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृ-थक् ॥ २६ ॥

यतः सर्वोऽपि पदार्थो न भूतो जात एव न अवस्त्वपि यावत् पदार्थाभासस्तु मनसः पृथक् नास्ति यथा रज्ज्वही रज्जुतः त-स्मादर्थमर्थाभासं वा न विषयी करोति मनः ॥ २६ ॥

तर्हिसविषयत्वभानं मनसः किं भ्रान्तिर्नेत्याह निमित्तमिति—

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु । अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

त्रिष्वपि कालेषु कदापि यदि मनो न विषयं स्पृशति तर्हि विषयसंस्कारादि निमित्ताभावादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्यासो भ्रान्तिः कथं भवेत् किन्तु स विषयत्वेन भातं स्वभावो मनस इति भावः ॥ २७ ॥

फलितमजातवादं वदन् ज्ञप्तिजातिवादिनमुपहसति तस्मादिति—

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते । तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

यस्मादविद्यमानमेवाखिलं भाति भानमेवाखिलात्मनाभाति तस्मान्न भानमन्यद्वा किंचिज्जनिमत् ये तु चित्तस्य जनिं पश्यन्ति ते तु भुवीवाकाशेऽपि पक्ष्यादि पदमभिव्यक्तं पश्यन्ति ॥ २८ ॥

फलितमाहाजातमिति—

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः । प्रकृतेरन्यथा भावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २९ ॥

यतोऽजातमेव मनोब्रह्म जगज्जायत इव ततो ऽजातिर्ब्रह्मणः प्रकृतिः स्वभावः स चात्मरूपत्वादचल इति स्थितमिति भावः ॥ २९ ॥

अनादिः संसारो मोक्षश्च सादिरात्मज्ञानज इति मते दोषमाहानादेरिति—

अनादेरन्तवत्वं च संसा-

रस्य न सेत्स्यति। अनन्ततां
चादि मतो मोक्षस्य न भवि-
ष्यति ॥ ३० ॥

अनादिश्चेद्विनाशी न स्यात् संसारो यथात्मा मोक्षस्तु नश्येदेव यदि सादिर्घटादिर्यथा तस्मादद्वैतमिति भावः ॥ ३० ॥

जगन्मोक्षौ न वस्तुत इत्याशयेन द्वितीयप्रकरणश्लोकौ षष्ठसप्तमावाहादाविति—

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा। वितथैः सदृशाः सन्तो ऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते। तस्मादाद्यन्त

वत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृ-
ताः ॥ ३२ ॥

सहेतुदृष्टान्तेन मिथ्यात्वमाह सर्वे इति—

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने काय-
स्यान्तर्निदर्शनात् । संवृते-
स्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं
कुतः ॥ ३३ ॥

कायस्यान्तरल्पावकाशे दृष्टत्वाद्यदि स्वप्ने ऽर्थामृषा तर्हि संवृते निरवकाशे ऽखण्डैकरसे चिदात्मनि पृथिव्यादीनां दर्शनं कुतो न मृषा ॥ ३३ ॥

ननु देहाद्बहिः स्वस्वदेश एव दृश्यन्तेर्थाः
स्वप्न इति चेत्तत्राह नेति—

न युक्तं दर्शनं गत्वा काल-
स्यानियमाद् गतौ । प्रतिबु-

द्रश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

अतिदूरगमत्याशु पश्यति किंच देशान्तरस्थं पश्यन्भग्ननिद्रो न तदार्थदेशे भवति किन्तु स्वापदेश एवातश्च न गत्वा पश्यति ॥ ३४ ॥

दृष्टान्तेऽर्थासत्वं दर्शयति मित्राद्यैरिति—

मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते। गृहीतं चापि यत्किंचित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥

इदं मया कर्त्तव्यमिति संमन्त्र्य प्रबुद्धो न तत्कर्तुं प्रवर्तते प्राप्तं च धनादिहस्तगं न पश्यत्याशुबुद्धः ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चावस्तुतः कायः पृ-

थगन्यस्य दर्शनात्। यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

किंच शयनस्थाने निश्चलस्य देहान्तरस्य दर्शनात्स्वप्ने विहारीदेहो मिथ्येति सिद्धेखिलस्वाप्नमिथ्यात्वे चित्तदृश्यत्वस्य तुल्यत्वेन जाग्रत्पदार्था अपि मिथ्याभूता एवेति भावः ॥ ३६ ॥

जाग्रदपेक्षया मिथ्यास्वप्नः स्वप्नापेक्षया च सज्जागरितम् प्रतीतिश्च द्वयोस्तुल्यैवेति तुल्यमेव द्वयमित्याशयेनाह ग्रहणादिति—

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते। तद्धेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

स्वप्नो जागरितहेतुको जागरितकार्यम् जागरितं यथा गृह्यते तथैव गृह्यमाणत्वात्

तथाच मिथ्येति भावः जागरितं तु स्वप्नस्य हेतुत्वात्तस्यैव स्वप्नद्रष्टुरेव मते कारणधिया सन्नवस्तुत इति भावः ॥ ३७ ॥

वस्तुस्थितिमाहोत्पादस्येति—

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् । न च भूतादभूतस्य सम्भवोस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

अभूतस्याविद्यमानस्य नृशृङ्गादेरुत्पत्तेर्विद्यमानवस्तुनः सकाशादसंभवेनात्मातिरिक्तानामुत्पादस्योत्पत्तेरसिद्ध्या सर्वमात्मैव ॥ ३८ ॥

सर्वाजत्वे कथमुक्तं स्वप्नोजाग्रद्धेतुक इतीत्यत आहासदिति—

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः । असत्स्वप्ने

पि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

रज्जुसर्पवदसदविद्यमानमेवाखिलदृश्यमुभयत्र तथापि जागरिते यत्पश्यति तद्वासनयैव तथैव पश्यति स्वप्ने न तु स्वप्नदृष्टवासितो जाग्रत्तथा पश्यति प्रायः एतावतैव जागरिते कारणतोक्ता न परमार्थत इति भावः ॥ ३९ ॥

वस्तुतो प्रसिद्धिमेव कार्यकारणभावस्य दर्शयति नेति—

नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा । सच्चसद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ४०

लोके पदार्थो द्विविधः सद्घटाद्यसच्चशशशृङ्गादि तत्रासतो सत्प्रतिसत्प्रति वा हेतुत्वं कार्यत्वं वा न संभवत्यसत्त्वादेव स-

च घटादि न सदन्तरपटादि प्रति कारणं भवति सन्मृदादिभवत्येव सदन्तरघटादि प्रतिकारणमिति तु भ्रान्तिमात्रमुभयत्र मृत्त्वाद्य विशेषादिति न किंचित्कार्यं कारणं वेति भावः ॥ ४० ॥

स्वप्ने न जागरितं कारणं किन्त्वविवेक एवेत्याशयेनाह विपर्यासादिति—

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत्। तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मांस्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

यथा जाग्रत्पुमानविवेकादचिन्त्यानसतो रज्जुसर्पादीन्सत्यवत्कल्पयति तथा स्वप्नपदार्थानपि स्वप्न एव न जागरितहेतुकान् ॥ ४१ ॥

सर्वमजं चेच्छरीरकादौ स्रष्टुयक्तिः कथमत आहोपेति—

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् । जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥

जगतः प्रत्यक्षत्वाद्वर्णाश्रमादि धर्माचरणाच्चास्ति जगद्वस्त्विति वादिनामजातवादात्त्रसतां कुण्ठितधियां मन्दविवेकिनामर्थे बुद्धैः पण्डितैः सूत्रकारादिभिः सृष्टिरुपदिष्टा अद्वैतकल्पनाय सृष्टिप्रक्रिया कल्पितेति भावः ॥ ४२ ॥

मृत्योः समृत्युमाप्नोतीत्यादि श्रुतेर्मन्दाविवेकिनां मुक्तिः किं संदिग्धा नेत्याहाजातेरिति—

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये । जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥ ४३ ॥

उपलम्भाद्धेतोर्ये वियन्त्यद्वैतात्मनश्च्यवन्ते विविधं द्वैतं वावगच्छन्ति तेषां न सर्वे जनिदोषाः सर्वयोनिभ्रमणादयो भवन्ति किन्तु यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दनेत्याद्युक्तेरल्प एव ॥ ४३ ॥

असन्मयेप्युपलम्भव्यवहारयोर्दर्शनान्न जगत्सत्ता ताभ्यां सेत्स्यतीत्याहोपलम्भादिति—

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते। उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

दर्शनाद्स्कन्धारोहादिव्यवहाराच्च मायागजे यथा गजोस्तीत्युच्यतेऽज्ञैस्तथा जगद्वस्तुन्यपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

यद्द्वैतात्मना भाति तदधिष्ठानमाह

जात्याभासमिति—

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च। अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

यदजमपिजातिवज्जातमिदामिदं जायते जनिष्यते चेतिवदवभासते तथाऽचलमपि चलमिव चलतीव तथाऽवस्त्वघटाद्यपि वस्तुवद् घटादिवद्भासते तदद्वयं शान्तं विज्ञानम् ॥ ४५ ॥

अजत्वमुपसंहरत्येवमिति—

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः। एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

एवमुक्तहेतुभिर्यतश्चित्तं जीवात्मानश्च

न जायन्ते तोऽद्वयचिदात्मतत्त्वज्ञा न पुनरविवेके पतन्ति ॥ ४६ ॥

अच्युतस्वरूपस्य मिथ्यानेकधाभानं सदृष्टान्तमाहर्ज्वीति—

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा। ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

यथोल्मुकस्य स्पन्दितं दीप्तिश्चालनेनानेकधा भाति तथा विज्ञानस्य चितः स्फूर्तिर्ज्ञानज्ञात्राद्यनेकाकारेणाविद्यया॥ ४७ ॥

अनेकधाऽभानं दृष्टान्तेनाहास्पन्दमानमिति—

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा। अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

अचालितमलातं यथानानेकधा भाति जायते वा तद्वदविद्याहीनविज्ञानमपि ॥ ४८ ॥

प्रतीत्यन्यरूपानिरूप्यत्वादाभासो न किंचिदित्याहालात इति—

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः । न ततोन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

ऋज्वाद्याभासाः पूर्वमसन्तः सति स्पन्देन्यतः कुतश्चिदागत्यालाते भवन्तीति न दृश्यते । स्पन्दहीनात्ततोऽलातात्पुनरन्यत्र गता अपि न दृश्यन्ते न चालाते लीयमानाः किंचोपादाने लयो दृष्टः आभासाश्च नालातोपादानकाः तस्मान्मिथ्येति भावः॥४९॥

वल्मीका इव भुवोऽलातान्निस्सरन्तीत्यपि नेत्याह नेति—

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः। विज्ञानेपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः॥ ५०॥

द्रव्यत्वाभावादवस्तुत्वात् ना वस्तुनः प्रवेशो निर्गमो वासं भवतीति भावः विज्ञाने चिन्मात्रे दृश्याभासा अपि तथैव ऋज्वाद्याभासा इवैव मिथ्यैव स्युराभासत्वाविशेषात्॥ ५०॥

तथैवेत्युक्तं व्यक्तं करोति द्वाभ्याम्—

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः। न ततोन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते॥ ५१॥

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्र-

व्यक्त्वाभावयोगतः । कार्यकारणताभावाद्यतो चिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

सार्द्धपद्यार्थो दृष्टान्तोक्तेनालाते स्पन्दमान इत्यादि सार्द्धार्थेनसमानः । तस्मात्कार्यकारणभावाभावात्ते चिदन्य आभासाः सदैवाचिन्त्यानिरूपयितुमशक्या यतोतो मिथ्येति शेषः ॥ ५२ ॥

कार्यकारणभावश्च द्रव्ययोरेव भिन्नयोरेव कल्पितोऽज्ञैर्नचात्मनि तत्संभवतीत्याह द्रव्यमिति-

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुःस्यादन्यदन्यस्य चैव हि । द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

धर्मो निर्विकारश्चिदात्मा न द्रव्यमस-

तः कुतश्चिदन्यो वा नेति कार्यं कारणं वा नेति भावः

फलितं सूचयत्येवमिति—

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्मजम्। एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

एवमुक्तहेतुभिः। धर्मा घटादयः। तथा हेतोः फलं फलाद्धेतुर्वा न जायत इत्यजातवादमेव निश्चिन्वन्ति चिदात्मधियः ॥५४॥

अनात्मधियो मुमुक्षून्प्रत्याह यावदिति—

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः। क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

अनेन धर्माधर्माख्यहेतुनावश्यं मया फलं भोक्तव्यमित्यास्था यावत्तावद्धेतुफलोत्प-

त्तिर्न निवर्तत इति न सा वासनीया हृदि मुमुक्षुभिः ॥ ५५ ॥

हेतुफलोत्पत्त्यनिवृत्तौ दोषमाह यावदिति—

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः । क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥५६॥

यावद्वासनातावद्धेतुफलोत्पत्त्याजननमरणसंसारो वर्द्धत एव ॥ ५६ ॥

ननु जननमरणोक्तिरद्वैतमतेन घटतेऽत आह संवृत्येति—

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै । सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

संवृत्त्याऽविद्यया सर्वमुत्पद्यते इव तेन

किंचिन्नित्यं नास्ति वस्तुतस्तु चिद्ब्रह्मरूपेण सर्वमजमेवेति विनाशोप्यप्रसिद्धः॥५७॥

अनन्तरोक्तं व्यक्तीकरोति धर्मा इति—

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः। जन्ममायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥ ५८ ॥

इत्युक्तरीत्या ऽविद्यया ये धर्माश्चराचरा जायन्ते न ते वस्तुतो जायन्तेऽतस्तेषां जन्ममाया माया च नाम तस्यायानास्ति तस्मात्स्वप्न इवासदेव जन्ममरणवचनमिति भावः ॥ ५८ ॥

मायोपमत्वं स्फुटयति यथेति—

यथा मायामयाद्बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः। नासौ नि-

त्यो नचोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु यो-
जना ॥ ५९ ॥

मायाऽभ्यारोपितात्म्रादि बीजस्याङ्कुरोऽपि मायैवेति न स नित्यो विनाशी वा वस्तुतोनुत्पन्नत्वाद्यथा तथा धर्मा अपि॥५९॥

वस्तुतो नचितोन्यदित्यत्रासम्भवग्रस्तोखिल चोद्यप्ररोह इत्याह नेति—

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वता शाश्वताभिधा । यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ६०

यत्र चिदात्मनि वर्णावाचो न प्रवर्तन्ते न तत्रेदृशो वेदृश इत्यादिः कोपि विवेको वक्तुं शक्यः धर्माश्चचिदात्मान इति न तत्र नित्यानित्यवचनं सम्भवति ॥ ६० ॥

यद्यपि चिन्मात्रमेवास्ति वस्तुतस्तथाप्यविद्यया स्वप्न इवाविद्यकं मन एव द्वैतात्मना स्फुरती-त्याह यथेति—

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया । तथा जाग्रद् द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

नन्वेवं मनसाद्वैतापत्तिरत आहाद्वयमिति—

अद्वयं च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः । अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

अद्वितीयं मन एव यथा स्वप्ने नानाभासमेवमद्वयं चिदेव मनः प्रभृतिद्वयाभासम् इमे च कारिके ऽद्वैतप्रकरणेप्यष्टाविंशश्लोकानन्तरमुक्तार्थे ॥ ६३ ॥

विधान्तरेण द्वैताभावमाह स्वप्नदृगिति—

स्वप्नदृक् प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै

दशसुस्थितान् । अण्डजान् स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६४ ॥ स्वप्नदृक् चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् । तथातद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥६४॥

स्वप्ने गच्छन्स्वप्नद्रष्टा दिक्षु यान्पश्यति ते द्रष्टुर्मनसो दृश्यत्वान्न मनसो भिन्ना यथा तथा मनोपि स्वप्नदृग्दृश्यमिति न स्वप्नद्रष्टुर्भिन्नम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

स्वप्नेदार्शितां विधां जागरितेव तारयति चरन्निति द्वाभ्याम्—

चरञ्जागरिते जाग्रद्दिक्षु वै दश सुस्थितान् । अण्डजान् स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति

यान्सदा ॥ ६५ ॥ जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् । तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

एवं जाग्रत्पुमान्यान्पश्यति तेपि तच्चित्तविषयत्वान्न चित्तात्पृथक् चित्तं चात्मभास्यमिति नात्मनः पृथक् ॥ ६६ ॥

उक्तमेवान्यविधयाहोभेहीति ।

उभे ह्यन्योन्य दृश्येते किंतदस्तीति चोच्यते । लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

हि यतस्ते चित्ततद्दृश्ये विषयविषयितया परस्परनिरूप्ये तस्तदुभयं किमस्ति किन्तु नास्त्येवेति चोच्यते कैश्चित्

नान्योन्याश्रयकार्याणि सिध्यन्तीति भावः एवं च प्रमाणशून्यमप्युभयं तन्मतेन वासनया तत्तद्भावनेनैवासदेव गृह्यते प्रतीयते ॥ ६७ ॥

कथं तर्हि जन्मादिव्यवहारोऽत आह यथेति—

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेपि च । तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥ यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेपि च । तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥ यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेपि वा । तथा

जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥

स्वप्नेन नटमायया वौषध्यादिना वाभिव्यक्तो यथा दृश्यते जन्मादियुग्जीवस्तथा जाग्रज्जीवानामपि जन्मादिव्यवहारः प्रतीतिमात्रं न वस्तुतः ॥६८॥६९॥७०॥

वस्तुतो यत्तदाह नेति—

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोस्य न विद्यते। एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न विद्यते ॥ ७१ ॥

सम्भवः कारणम्। तदेतद्ब्रह्म वस्तुतः सत्यम्। उक्तार्थेयमद्वैतप्रकरणान्ते ॥७१॥

ब्रह्मस्वरूपमाह चित्तेति—

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्य

ग्राहकवद्द्वयम् । चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

यतो न किंचिज्जायतेऽतो दृश्यद्रष्टृरूपमिदं द्वैतं चित्तविलासमात्रम् तथाच तेन द्वैतरूपविषयाभावेन निर्विषयं चित्तं ज्ञानमेव नित्यमसङ्गं ब्रह्मोक्तम् ॥ ७२ ॥

शास्त्रादेर्विषयस्य जागरूकत्वात्कथमसङ्गताऽत आह य इति—

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ । परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

चिद्बोधाय कल्पिताविद्यया यः शास्त्रादिपदार्थोऽस्ति तथा परेषां नैयायिकादीनां

शास्त्ररूपाविद्यया वा यो द्रव्यादिपदार्थः सनास्त्येव वस्तुतः अयं भावः वेदान्तिनयेन्यनये वा चिदात्मा नवबोधेन सर्वं कल्पितमेवेति ॥ ७३ ॥

तर्हि ब्रह्मत्वाजत्वासङ्गत्वाद्यपि कल्पितमेव स्यादित्याशङ्कां परिहरतीष्टापत्त्याज इति—

अजः कल्पितसंवृत्त्या परमार्थेन नाप्यजः। परतन्त्राविनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

संवृत्या ऽविद्यया यापरशास्त्रसिद्धिस्तया तदपेक्षया स आत्माजो जायते च वस्तुतस्तु नाजोपि। जायते इत्याद्यन्योक्ति सापेक्षाजत्वाद्युक्तिरित्युभयमसंगतमितिभावः ॥ ७४ ॥

अजत्वजातत्वादिद्वैतमविद्याकृतमित्युक्तमतस्तन्निवृत्तिरप्यविद्यासिद्धा वस्तुभूतविद्यये-

व मिथ्यैवेत्याशयेनाहाभूतेति—

अभूताभिनिवेशोस्ति द्वयं तत्र न विद्यते। द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

संवृत्त्या जायतेततो वस्तुतोऽभूत एव द्वैतेस्तीदं द्वैतमित्यभिनिवेशो हठप्रत्ययोस्ति तत्र प्रत्यये द्वयन्नास्ति वस्तुतोतो द्वैताभाववबोधेनाभिनिवेशरूपनिमित्तस्य कारणस्य निवृत्त्या न पुनर्जायते मुच्यत इति भावः ॥ ७५ ॥

उक्तं व्यक्तयति यदेति—

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान्। तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

यदि निर्द्वैतबोधेन पुण्यपापतदुभयरूपानुत्तमाधममध्यमयोनिजन्महेतुन्न करोति हदि तर्हि न किञ्चित्पुनर्भवति ॥ ७६ ॥

तदा न जायते इत्युक्त्यापूर्वं जायत इति भ्रममपाकरोत्यानिमित्तस्येति—

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया । अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

तद्द्वैतं यतश्चित्तदृश्यं मिथ्येति यावत् अतः पूर्वमपि बोधात्सर्वरूपेणाजातस्यैव चित्तस्योक्तबोधेनोक्तनिमित्तहीनस्य या पुनरनुत्पत्तिरुक्ता सा समासदेकरसा द्वैतशून्या च ॥ ७७ ॥

अनुत्पत्तिर्नामचित्ताख्य बोधस्यान्याकारेणास्फुरणं निर्विषयासं विदिति यावत् एवं च सैवमुक्तिः प्राप्यं ब्रह्मचेत्याशयेनाह बुद्ध्वेति—

बुद्ध्वा ऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् । वीतशोकं तथाऽकाममभयं पदमश्नुते ॥ ७८ ॥

जन्मादेर्हेतुं द्वैतं संविदः पृथगजानन्नत एवानिमित्तता संविदो द्वैतशून्यतैव सत्येति ज्ञात्वा शोककामभयहीनं पदं निर्विषय संविद्रूपं ब्रह्म भवति ॥ ७८ ॥

तत्पदं वस्तुतः प्राप्तमेवाविद्यया ऽप्राप्तमिवातो यत्नेन तत्प्राप्तिरुक्तेति सूचयत्यभूतेति—

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते । वस्त्वभावं सबुद्ध्वैव निस्सङ्गं विनिवर्तते॥७९॥

अभूते द्वैतेऽभिनिवेशो भूतत्वनिश्चयो ऽयथार्थज्ञानमविद्यया तः सदृशेऽयथार्थे द्वै-

ते तच्चित्तं सदा प्रवर्तते द्वैताभावबोधानन्तरं तु सोऽभिनिवेशश्चित्तं चासङ्गं सन्निवर्तते द्वैतं न विषयीकरोति ॥ ७९ ॥

ततः किं तदाह निवृत्तस्येति—

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः। विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

द्वैतान्निवृत्तस्याभावबुद्ध्या क्वापि पुनरप्रवृत्तस्य चित्तस्य या निश्चला स्थितिः सैव तत्साम्यं ब्रह्मभावस्तत्त्वज्ञानिनां विषयो लभ्यश्च तत्पदप्राप्तिरिति यावत् ॥ ८० ॥

कथंचित्तस्थितिर्बुद्धानां विषय इति वर्णयत्यजमिति—

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम्। सकृद्विभा-

तो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभाव-
तः ॥ ८१ ॥

चित्ताचलत्वे कृतऽविद्याऽऽवृतिनिद्रातत्कृतद्वैतस्वप्नरहितं प्रभातं प्रकाशो भवति परंत्वजं न केनचित्कृतं किन्तु स्वयम् न चायमात्मोदयः कदाचिदस्तं यातीत्याह सकृदिति, एष ह्यात्माधर्मो वस्तुस्वभावात्सकृदेव विभातो भवति ॥ ८१ ॥

प्रभातात्पूर्वं तु स्थितोप्येषधर्मो ऽविद्ययान्यथा
भाति सदेत्याह सुखमिति—

सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं
विव्रियते सदा । यस्य क-
स्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवान-
सौ ॥ ८२ ॥

अविद्ययाद्वैतस्य ग्रहेण वासनया सुखरूपो ऽसौ भगवानात्मा न भाति कदाचिद्रा-

ति च सदा दुःखरूपः पूर्वम् ॥ ८२ ॥

द्वैतग्रहो न मूर्खाणामेव किन्तु शास्त्रिणा-
मपीत्याहास्तीति—

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति
नास्ति नास्तीति वा पुनः।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणो-
त्येव वालिशः ॥ ८३ ॥

कश्चिद्बालिशो ऽविवेकी शास्त्रज्ञो देहे ऽस्त्यात्मेति चलं विकारिणमात्मानं निरूपयन्नपि यथाभूतमात्मानमावृणोति नैव जानाति। कश्चिन्नास्तीति स्थिररूपम् कश्चिदस्ति नास्तीत्युभयरूपम् कश्चित्तु नास्ति नास्तीत्यभावं वीप्सया सर्वथा शून्यरूपम् ॥ ८३ ॥

कस्तर्हि पण्डितोत आह कोट्य इति।

कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहै-

र्यासां सदा वृतः। भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

यासामस्त्यादिकोटीनां ग्रहेणावृतस्ताभिरात्मा न कदाचिदस्पृष्टोस्तीतीदृश आत्मा येन बुद्धः स सर्वज्ञः पण्डितः ॥ ८४ ॥

ततः किमित्याह प्राप्येति—

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम्। अनापन्नादि मध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥

अप्राप्तजनिस्थितिलयाद्वैतब्रह्मपदात्मकसर्वज्ञत्वलाभानन्तरं किमीहते चेष्टते न किञ्चित्कृतकृत्यो भवतीति भावः ॥ ८५ ॥

विप्राणान्स्वात्मन्यवस्थानमेवावश्यकमित्याह

विप्राणामिति—

विप्राणां विनयो ह्येष शम-
प्राकृत उच्यते । दमः प्रकृति
दान्तत्वादेवं विद्वान्शमं व्रजे-
त् ॥ ८६ ॥

प्रकृत्यैव शान्तादान्ताविनीताश्च भवन्तीति हि यतो विप्राणां विनयो दमश्शमश्च प्राकृतस्स्वाभाविक उच्यते शास्त्रेऽत एवमुक्तप्रकारेणात्मानं विद्वान्विप्रः शमं स्वरूपावस्थानं व्रजेत्कुर्यात् ॥ ८६ ॥

अथ प्रकारान्तरेणात्मतत्त्वावधारणायाह
सवस्त्विति—

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं
लौकिकमिष्यते । अवस्तुसो-
पलम्भं च शुद्धं लौकिकमि-
ष्यते ॥ ८७ ॥

सवस्तु विद्यमानपदार्थकं सोपलम्भं सबोधं बुध्यमानं द्वैतं जागरितम्। अविद्यमानपदार्थकं बुध्यमानं शुद्धं जागरितेनामिश्रं द्वैतं स्वप्नः। लोकप्रसिद्धेश्चोभयं लौकिकम्॥ ८७॥

अलौकिकं सुषुप्तमाहावस्त्विति—

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम्। ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम्॥ ८८॥

लोकोत्तरमलौकिकं सुषुप्तम्। अवस्थात्रयं च ज्ञानज्ञेयरूपमिति विज्ञेयमित्युक्तमात्मज्ञैः॥ ८८॥

अनन्तरपद्ये यदर्थमुक्ते तदाह ज्ञाने चेति—

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम्। सर्वज्ञ-

ता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८६ ॥

महाधियो ब्रह्मपदं जिज्ञासोर्महात्मनः लौकिकशुद्धलौकिकलोकोत्तरभेदेन त्रिविधे ज्ञाने ज्ञेये च क्रमेण विदिते परिशेषात्स्वयं स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वत्र सदा सर्वज्ञतात्मज्ञता भवति ॥ ८९ ॥

एवमात्मज्ञानोपायतयोक्तमप्यात्मातिरिक्तं न सत्यमित्याह हेयेति—

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः । तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

हेयं लौकिकादित्रयम्। ज्ञेयं चिदात्मतत्त्वम्। आप्यं साधनम्। पाक्यं पक्तव्यं रागद्वेषादि। एतान्यग्रयाणतः प्रथमतो ज्ञात-

ब्यानि परन्तु तेषां मध्ये ज्ञेयादन्येषु त्रिषूपलम्भः स्मृत उपलम्भमात्रत्वमुक्तम् न तेषामन्यपदार्थत्वमिति भावः ॥ ९० ॥

त्रिषूपलम्भ इत्युक्त्या फलितमाह प्रकृत्येति–

प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः । विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किंचन ॥ ९१ ॥

तस्माद्धर्माः प्रतीताश्चिदन्यपदार्थाः प्रकृत्यास्वभावेनानादयोऽजाआकाशवत्सर्वगानिर्लेपाश्चिद्रूपा इति यावत् तेषां चिद्रूपाणां तु नानात्वं घटाद्याकाशानामिव कल्पितमिति भावः ॥ ९१ ॥

किं ततस्तदाहादिबुद्धा इति–

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः । यस्यैवं

भवति क्षान्तिः सोमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

आदिबुद्धाः सदाह्यात्मस्वरूपा एव सर्वेर्था एवं यस्य क्षान्तिनिश्चयः समुच्यते ॥ ९२ ॥

तदाऽमृतत्वोक्तिरज्ञदृष्ट्या वस्तुतस्तु मुक्त एव सदत्याहादिशान्ता इति—

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः। सर्वे धर्माः समाभिन्नाः अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

हि यतः सर्वे धर्माः आदिशान्ताः सदा मुक्ता अजाः स्वभावेन सुखरूपाः समाः सदैकरसा अभिन्नाश्चातोऽजं सदैकरसं शुद्धमेवात्मस्वरूपम् ॥ ९३ ॥

यथावदात्मज्ञस्तुतयतदज्ञं निन्दाति

वैशारद्यमिति—

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा । भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ ९४ ॥

पृथग्वादा भेदवादिनो भेदनिम्ना भेदगर्तगा ये तेषां सदाभेदे विचरतां वैशारद्यं शुद्धचिदात्मत्वं नास्ति तस्मात्ते दीनाः क्षुद्रावा ॥ ९४ ॥

स्तौति विद्वांसमज इति—

अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः । ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥ ९५ ॥

केचिद्वर्णाश्रमिणः किंयच्छब्दयोर्लिङ्गम-

विवक्षितम् । महाज्ञाना उत्कृष्टज्ञानिनः । तज्ज्ञानं लोकोजनस्साधारणो न लभते॥९५॥

उत्कृष्टत्वं च सर्वथा निर्विषयत्वमेव ज्ञानस्येत्याहाजेष्विति—

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते । यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥

वस्तुतस्त्वजेषु घटादिपदार्थेषु संबन्धहीनं ज्ञानमप्यजमेव वस्तुतः असंबद्धत्वादेवं चासङ्गं निर्विशेषं ब्रह्मरूपमुक्तम् । निर्विषत्वमेव ज्ञाने महत्त्वमिति भावः ॥ ९६ ॥

नान्यमते तः कैवल्यमित्याहाण्विति—

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमाने ऽविपश्चितः । असङ्गता

सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥ ९७ ॥

किञ्चिदप्युत्पद्यमाने वैधर्म्ये ऽनात्मवस्तुनि स्वीकृते ऽविपश्चितो ऽविदुषो वादिनः कदाचिदुक्तासङ्गता न स्यादित्यज्ञानहानिरतिदुर्लभा ॥ ९७ ॥

ननु द्वैतिनो न मोक्ष इति वदतस्तवैव द्वैतित्वेनामुक्तत्वं प्रसज्येतात आह्ला लब्धेति—

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः । आदौ बुद्धास्तथामुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

चिज्ज्योतिर्मात्रत्वेन स्वभावादेव तमोरूपावरणविक्षेपद्वैतमलयोरभावेनादौ पूर्वमेव बुद्धाः स्वयं प्रकाशत्वेनात्मज्ञा मुक्ताश्च सन्तः पुनर्बुध्यन्त इव मुच्यन्त इव च भ-

वन्ति सर्वेजीवा इति नायकावेदान्ताचार्या वदन्तीति शेषः तथाच न कोपि दोषप्रसङ्ग इति भावः ॥ ९८ ॥

विज्ञानवादेन सौगतमताङ्गीकारशङ्कामाभूदित्यखण्डाद्वैतचित्तत्वमाह क्रमत इति—

क्रमते नहि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः । सर्वे धर्मा स्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

बुद्धस्यात्मविदो ज्ञानं नान्यवस्तुषु गच्छति यतः सतापी असदहिभयेन धावन्नति वेपमानो रज्जुवोधानन्तरं यथा तथानुतापी तस्मात्सर्वेधर्माः पदार्थास्तथा आत्मविदात्मभूताः अखण्डाद्वयबोधमात्रं तत्त्वमिति भावः बुद्धेन सुगतेन तु नेदृशं ज्ञानमुक्तमङ्गीकृतम् ॥ ९९ ॥

ग्रन्थसमाप्तिं नत्या सूचयति दुर्दर्श मिति—

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम्। बुद्ध्वापदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम्॥ १०० ॥

गम्भीरं सर्वान्तरं दुर्ज्ञेयमज्ञेनाजंसदैकरसं शुद्धमद्वयं पदं लक्ष्यमात्मानं बुद्ध्वा यथाशक्ति यावज्जीवं नुमश्शास्त्राचार्योपदेष्टॄन्नकृतघ्नो भवामीति भावः ॥ १०० ॥

दययाऽनन्तरामस्य मृदुर्ग्रन्थोऽयमुम्भितः।
श्रीस्वामिभास्करानन्दैः काश्यामानन्दकानने॥१॥
गम्भीरपातभीतानां गौरवग्रस्तचेतसाम्॥
मुदे भवतु माण्डूक्यकारिणां प्रकाशकः॥ २ ॥

इति श्रीमत्कारिकाप्रकाशः॥०॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथर्ग्वेदद्वितीयारण्यकेतुर्यादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्ब्रह्मात्मविद्याप्रकाशिता। तत्राद्ये त्रयः खण्डाः। तदग्रिमाध्यायौ तुर्यपञ्चमखण्डौ। तथाच पञ्च खण्डात्मकैतरेयोपनिषदावात्मनि ब्रह्मत्वावगतेः सौकर्य्यार्याध्यारोपभूमिकामारचयत्यात्मावाइदमित्यादिना।

अत्रादावन्ते च वाङ्मेमनसि प्रतिष्ठितेति सप्तमाध्यायषष्ठखण्डात्मिका शान्तिः पठनीया॥

आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनामिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति॥ १॥

इदं जगदग्रे सृष्टेः पुरा आत्मा वै आत्मैवासीदिति विजातीयानात्मभेदानिषेधः। एकएवासीदिति स्वगतावयव भेद निषेधः।

मिषद्व्यापारवच्चैतन्यमन्यत्किंचिन्नासीदिति सजातीय भेदनिषेधः । ततः नु वितर्के अहं लोकान्सृजै स्रक्ष्यामीति सपरमात्मैक्षत विचारितवान् । इदमत्रावधेयम् । सदाऽद्वैतात्मत्वप्यासीदित्याद्युक्तिरजबोधनायाज्ञदृष्ट्यैवेति ॥ १ ॥

ईक्षणोत्तरं यत्कृतं तदाह स इति—

स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेणदिवन्द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरीचयः । पृथिवीमरोया अधस्तात्ता आपः॥२॥

स आत्मा इमानम्भः प्रभृति लोकानसृजत । तत्र दिवं परेणादिवः परे ये महरादयो लोकास्तेषां प्रतिष्ठाश्रयो द्यौः स्वर्लोकश्चादोम्भोसावम्भः संज्ञको लोकोद्य-

ष्ट्यर्थाम्भसामाश्रयत्वात् । सूर्यमरीच्याश्रयत्वाच्चान्तरिक्षं मरीचिलोकः म्रियन्तेऽत्रेति मरो भूलोकः अथ पृथिव्या अधस्ताद्या भूमयो तलाद्याः सप्त ताः केवलभोगार्थिभिराप्यन्त इत्याप इत्युच्यन्ते । विवर्ताभिप्रायेण स्वप्नवत्क्रमं विना लोक सृष्टिरेवोक्ता । तथापि ग्रन्थान्तराविरोधाय पञ्चभूतोत्पत्त्यादि पूर्विकैव सा ज्ञेया ॥ २ ॥

अग्न्यादि लोकपालसृष्ट्यर्थमाह मन्त्रद्वयं स इति—

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति । सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् ॥ ३ ॥

इमे चत्वारो लोकाः सृष्टा अथ लोकपालान्स्रक्ष्यामीति स ईक्षत ततोऽद्भ्य उपलक्षणत्वात्पञ्चभूतेभ्यः समुद्धृत्य किंचिदुपा-

दाय पुरुषममूर्छ्यत्पुरुषाकारं पिण्डमकरोत्संघट्टनेन ॥ ३ ॥

तमभ्यतपत्तस्याभि तप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम् मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्निरभिद्यत ना-

भ्या अपानोपानान् मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ ४ ॥

अथ तं विराडाख्यपुरुषपिण्डमीश्वरो-भ्यतपदिन्द्रियदेवता मुखाद्याकारविशिष्टम-भावयत् ततो ऽभितप्तस्य तथा भावितस्य तस्य पिण्डस्य मुखछिद्रं पक्ष्यण्डवद्विदीर्ण-मभवत् ततो वागिन्द्रियमग्निर्देवता च ततः । न मुखादेरिन्द्रियदेवतोत्पत्तिः किन्तु प्रसिद्धस्वस्वकारणादेवेति दिक् ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमःखण्ड ॥

अथ क्षुत्पिपासासृष्टिमग्न्यादीनां पृथक् पृथक् स्थूलदेह सृष्टिभूमिकां चाह ता इति—

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतंस्तमशना पिपासाभ्यामन्ववार्जत् ।

ताएनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

यदा देवा अर्णवे विराडाख्यशरीरे ऽपतन्प्रतिष्ठितास्तदा तं विराजमीशः क्षुत्पिपासायुतमकरोत् ततस्ता देवता ईश्वरमब्रुवन् यत्र गावयं स्वातन्त्र्येण भक्ष्यं भक्षयामः तद्भिन्नं भिन्नमायतनं देहमस्मभ्यं कुर्विति ॥१॥

नानाजीवदेहसृष्टिमाह द्वाभ्याम्—

ताभ्योगामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोयमलमिति । ताभ्योश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै नोयमलमिति ॥ २ ॥

ईशस्ताभ्यो गोदेहं विधायार्पयत्ता ऊचुर्नायं देहोस्माकमलं सर्वकार्यक्षममित्येवमग्रेपि ॥ २ ॥

ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अ-ब्रुवन्सुकृतं बतेति पुरुषो वाव-सु कृतम् । ता अब्रवीद्यथाय-तनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥

यतः पुरुष एव सुकृतं पुण्यं तद्धेतुत्वाद-तो बतेति हर्षे सुष्ठुकृतमिदं त्वया शरीर-मित्युक्त ईशोत्र देहे स्वस्वस्थानस्था भवत यूयमित्यब्रवीत् ता देवताः ॥ ३ ॥

प्रवेशं दर्शयत्यग्निरिति—

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्रावि-शद्वायुः प्राणोभूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षि-णी प्राविशद्दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पत-

योलोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशँश्चन्द्रमा मनोभूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशदापोरेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

गोलकेषु देवानामनुपलम्भाद्वाग्भूत्वावाग्रूपेणाग्निर्मुखमविशदित्येवमग्रेपि ज्ञेयो ऽत्रार्थः ॥ ४ ॥

तत्तद्देहेषु क्षुत्पिपासास्थितय आहतमिति—

तमशना पिपासे अब्रूतामावाभ्यामभि प्रजानीहीति ते अब्रवीदेतास्वेववां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च

देवतायै हविर्गृह्यते भागिन्या वेवास्यामशना पिपासे भवतः ॥ ५ ॥

ततस्तमीशम् । अभिप्रजानीह्यायतनं कुरु । ततो देवता स्वेववामाभजामि भागिन्यौ करोमीत्यब्रवीत्ते प्रतीशः नवां पृथगायतनं भोगाय तस्मादस्यां देवतायामेव भागिन्यौ भवत इति भावः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयखण्डः ॥

भोगायतनानन्तरं भोग्यसृष्टय आह स इति—

स ईक्षते मेनुलोकाश्च लोकवालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति ॥ १ ॥

लोकालोकपालाश्चक्षुरादि युक्ताः कृताः इत्येभ्यो लोकपालार्थमन्नं सृजै ॥ १ ॥

अन्नसृष्टिमाह स इति ।

सोपोऽभ्यतपत्ताभ्योभित-
प्ताभ्यो मूर्तिरजायत । या वै
सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत्॥२॥

स ईशोपः पञ्चभूतान्यन्नत्वेनाभावय-
द्भाविताभ्यो मूर्तिः कठिनरूपमभवद्याच मू-
र्तिस्तदेवान्न मदनीयं व्रीह्यादि मार्जारादी-
नां मूषकादि च ॥ २ ॥

अदनं च वाह्यान्नस्यगलाधोनयनं तृप्तये
तत्रापान एव शक्तो न वागादिकमित्या-
हाष्टभिस्तदेनदिति—

तदेनत्सृष्टं पराङत्यजिघां-
सत्तद्वाचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नो-
द्वाचा ग्रहीतुम् । स यद्धैनद्वा-
चा ऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य है-
वान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥

सृष्टं तदेनदन्नं चरमचरं वा पराङ्वहिरेव स्थितम् । चरन्त्वत्यजिघांसद्वयेनातिशयेन हन्तुं गन्तुं पलायितुमैच्छत् यथा मार्जारादेः पुरतो मूषकादिः सृष्टिरनाद्येत्यतीतत्वेन निर्देशः अथ स भोक्तावाचा तदन्नं ग्रहीतुमैच्छत्परंतु नाशक्नोद्वाचा ऽऽक्रष्टुम् यद्यद्य ऽग्रहीष्यत्तर्ह्यन्नमभिव्याहृत्यैव तत्तदन्नशब्दमुक्त्वैव तृप्तोऽभविष्यत् एवमग्रेप्यूह्यम् ॥ ३ ॥

तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्यहैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥ तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्चक्षुषा ग्रहैष्य-

दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥५॥
तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नो-
च्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । सयद्धैन-
च्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवा-
न्नमत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥ तत्त्वचा-
जिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचाग्रही-
तुम् । सयद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृ-
ष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥
तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्-
नोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्धै-
नन्मनसा ग्रहैष्यद्ध्यात्वा है-
वान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥ तच्छि-

क्ष्नाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छि-
क्ष्नेन ग्रहीतुम् । स यद्धैनच्छिक्ष्ने-
नाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नम-
त्रप्स्यत् ॥ ९ ॥

प्राणेन घ्राणेन । अभिप्राण्य घ्रात्वा । अथ तदेनदन्नं ग्रहीतुमाक्रष्टुम् । स भोक्ता यद्यदीत्यर्थस्तु सर्वत्र समानः ॥४॥५॥६॥ ॥७॥८॥९॥

अथान्नग्रहणे समर्थमाह तदिति—

तदपानेनाजिघृक्षत्तदावय-
त् । सैषोन्नस्य ग्रहो यद्वायुर-
न्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥ १० ॥

तदन्नमावयदाकृष्टवान् तथाच यद्वायुर्योयमपानवायुः स एषोन्नस्य ग्राहकस्तस्मादेष यद्वायुर्यो वायुः सोन्नायुरन्नद्वारा

भोक्तुरायुरायुर्हेतुर्वै प्रसिद्धः ॥ १० ॥

अथ भोक्तारं दर्शयितुमीशविचारमाह स इति ।

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षतकतरेणप्रपद्याइति । स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचास्पृष्टं यदि मनसाध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोहमिति ॥ ११ ॥

अथेदमायतनादि सृष्टं मदृते ऽध्यक्षं मां विना कथं व्यवस्थितं स्यात् किंच यदि

वागादिभिः स्वातन्त्र्येणोक्त्यादि क्रियेताथाहं कः अहं तु न कोपि भवेयं मां तु न कोपि जानीयादिति यावत् अतो त्रायंतने सर्वाध्यक्षत्वाय पादाग्रब्रह्मरन्ध्रयोर्मध्ये कतरेण मार्गेणाहं प्रपद्यै प्रवेशं कुर्यामितीक्षत स ईशः ॥ ११ ॥

प्रवेशाद्याह स इति—

स एवमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्नामद्वास्तदेतन्नान्दनम् । तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वमा अयमावसथो यमावसथो यमावसथ इति ॥ १२ ॥

सीमानं त्रिकपालसन्धिविदार्याविशदितस्य द्वारस्य विदृतिर्नाम अनेन च प्राप्य

ब्रह्मनन्दतीति नन्दनमेवनानन्दामिति च नाम अथ तस्येशस्य प्रविष्टत्वेन जीवाख्यस्याद्य आवसथः स्थानं दक्षिणाक्षि द्वितीयो मनस्तृतीयो हृदयम् तेषु चास्य क्रमेण जाग्रदाद्यास्त्रयः स्वप्ना अवस्थाः प्रतीयन्ते ॥ १२ ॥

अथैवमारोपितस्यापवादमाह स इति—

स जातो भूतान्यभि व्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमम- पश्यदिदमदर्शमिती ३॥१३॥

स जात उत्पन्नो मानवो विरलो भूतानि जगदभि सर्वतो विशेषैणैख्यद्विचारयति । इहात्मन्यन्यमन्यत्वेन प्रतीतपदार्थमहं किंवावदिषद्वदामि किन्तु न किंचिदनिर्वच-

नीयत्वात्सर्वस्येति । एवं चैतमेवात्मानंतत ममतिशयेन ततं पूर्णं ब्रह्मापश्यत्पश्यति इदमात्मस्वरूपमहमदर्शञ्ज्ञातवानिति इत्याकारेण प्रत्यक्षतयेति यावत् अत्रान्त्येति शब्दान्त्य ईकारो विचारणार्थे प्लुतः ॥१३॥

उक्ताकारापरोक्षवत्त्वादेवेशस्येदन्द्र इति नामेत्याह तस्मादिति—

तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रोह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ १४ ॥

इदं दृष्टमिति निर्वचनेनेदन्द्रोनामेश्वरः इदन्द्रोनामेशोहवै प्रसिद्धो लोके तथापि पूज्यतमत्वान्नैतन्नाम साक्षाद्गृह्णन्ति किन्त्विन्द्र इति अन्येपि देवाः पूज्या हि यतः

परोक्षप्रिया इव साक्षान्नाम ग्रहणेन न प्रायः प्रीणन्ति । तथ्यमेतदित्यावृत्तिः ॥१४॥

इत्यैतरेयोपनिषत्प्रसादे तृतीयखण्डः ॥०॥

प्रविश्यदेहं प्रायो मुह्यतीश इति नात्मदर्शी भवत्यतो वैराग्यायोपक्रमते पुरुषेहवाइति–

पुरुषेह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १ ॥

अयं जीव आदौ चन्द्रमण्डलाज्जलेनान्नेन पुरुषे रेतोरूपगर्भो भवति तदेतद्रेत आत्मनि देहे विभर्ति धत्ते कीदृशम् । सर्वाङ्गतेजस्संभूतत्वेनात्मानमात्मनोरूपान्तरम् । स्त्रियां यदा तद्रेतः सिञ्चति अथानन्तरमेत-

द्रेतो गर्भे स्वजठरतो जनयति जनकः त-
ञ्चाद्यं जन्म जीवस्य ॥ १ ॥

अथ मातुरुदरे स्थितिप्रकारमाह तदिति—

तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छ-
ति यथा स्वमङ्गं तथा । त-
स्मादेनां न हिनस्ति सास्यैत-
मात्मानमत्र गतं भावयति॥२॥

यथान्यदङ्गं तथा तद्रेतोपि मातुरात्मभू-
यं देहभावं यात्यतो नैनां मातरं पीड़यति
प्रविष्टवाणादिवत् अथ सा मातास्य स्वभ-
र्तुरात्मानं स्वजठरगं ध्यायति पालयति वा
यत्नेन ॥२ ॥

पुंस्त्रीकृत्योक्तिपुरस्सरं द्वितीयजन्म दर्शयति
सेति—

सा भावयित्री भावयितव्या
भवति तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोग्र

एव कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयति। स यत्कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतताहीमे लोकास्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥

सा गर्भं भावयत्यतः सापि भर्त्राभावयितव्या पालनीयास्ति प्रयत्नेन यावत्तं गर्भं विभर्ति अथ सपिताग्र एव पूर्वमेव जन्मतो गर्भ एव सिद्धं कुमारं जन्मनोग्रे जन्मानन्तरमधिभावयति संस्करोति यदेतदधिभावनं तदात्मन एव पितैव पुत्रात्मना जायते यतः अथैतत्पुत्रोत्पादनादि कर्म न मुक्त्यर्थं किन्तु लोकसंतत्यै हि यत एवं शिष्टव्यवहाराश्रयणेनैवेमेलोकाः संतता वृद्धिं गताः द्वितीयं तन्मातुरुदराज्जन्म ॥ ३ ॥

अवान्तरकृत्योक्तिपुरस्सरं तृतीयजन्म दर्श
याति सोऽस्येति—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः क-
र्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्या-
यमितर आत्मा कृतकृत्यो व-
योगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव
पुनर्जायते तदस्य तृतीयं ज-
न्म ॥ ४ ॥

सोऽयं पुत्ररूप आत्माऽस्य पितुः स्थाने प्र-
तिनिधिः क्रियते पित्राकर्त्तव्यस्य पुण्यक-
र्मणः करणाय ततोऽस्य पितुरात्मा तु कृता-
खिलकार्यो वयोगतो गतायुर्म्रियते परान्त्व-
तः प्रयन्नेव शरीरत्यागकाल एव वासनया
गृह्णाति भावि शरीरम् ॥ ४ ॥

उक्तवक्ष्यमाणार्थे श्रुतिमवतारयति तदुक्त-
मिति—

तदुक्तमृषिणा । गर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानिविश्वा । शतंमापुरआयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसानिरदीयमिति गर्भ एवै तच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥५॥

जन्मत्रयोक्तवन्धो वक्ष्यमाण मोक्षस्तदुभयमुक्तमृषिणा मन्त्रेण । तथाहि । नुवितर्के गर्भे ऽनुगर्भ एव सन्नहमेषामग्न्यादि देवानां विश्वासर्वाणि जन्मान्युक्तान्य वेदं तत्त्वज्ञानमहिम्ना । अधः पूर्वं तु तत्त्वज्ञानादायसीर्लोहमय्य इव दृढाः शतं पुरश्शरीराणि मा मामरक्षन्परमपदगमनाद्बन्धुरित्यर्थः तथापि श्येन इव शीघ्रं निरदीयमहं निर्गतो बन्धजालात् इतिर्मन्त्रपूरणे । एवमेतदुवाच गर्भग एव बामदेवः ॥ ५ ॥

मुक्तिमाह वामदेवस्य स इति ।

स एवं विद्वानस्माच्छरीर-भेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके । सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् ॥ ६ ॥

गर्भ एव स बामदेव एवं ज्ञानवान्देहभेदापेक्षयोर्ध्वेमुष्मिन्निन्द्रियागोचरे स्वर्गे सुखस्वरूप लोके पदे उत्क्रम्य गत्वा क्षुद्रानन्दानां पूर्णानन्देन्तर्भावात्तत्रैव सर्वानन्दानवाप्यामृतो पुनरावृत्तिरभवत् कृतपूर्णसाधनस्यापि सूक्ष्मरागादिप्रतिबन्धे ज्ञानमाश्वेवोदेति देहान्तर इति वामदेवकथेति भावः ॥ ६ ॥ ॥ इति चतुर्थखण्डः ॥

अथ विरक्तानां मुमुक्षूणामात्मज्ञानाय विचारमाह क इति ।

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे

कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादुचास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥

आत्मेत्यहमहमिति सदायमुपास्महे व्यवहरामः स क इति सामान्यतो जिज्ञासा ततः सोपाधिकनिरूपाधिकयोर्मध्ये कतरस्स इति विशेषः आद्येपि पश्यामीत्यादि प्रयोगाद्येन पश्यति तदादिषु क इति विशेषः॥ १॥

अथ देहेन्द्रियादुपाधित्वेन प्रसिद्धमिति न तत्र युक्त आत्मसंशय इत्यन्तःकरणवृत्तिषु संशयायाह यदेतदिति ॥

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं

मेधादृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामोवश इति। सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

हृदयं बुद्धिर्मनश्चैकंवस्तु तद्वृत्तयश्च संज्ञानादयो सङ्ख्याः तत्र संज्ञानं चेतनताहमित्यादि स्वबोधः । आज्ञानमाज्ञापनमीश्वरता विज्ञान सर्वकलाज्ञानम् । प्रज्ञानं शुद्धाचित् अयमेववृत्तिषु प्रतिफलतीति वृत्तिषूल्लेखोस्य । मेधाश्रुतार्थधारणशक्तिः। दृष्टिरिन्द्रियैर्ज्ञानम् । धृतिर्धैर्यम्। मतिर्मननम् । मतौस्वातन्त्र्यं मनीषा । जूतीरोगाद्यैर्दुःखिता। क्रतुर्निश्चयः। कामस्तृष्णा।वशः स्त्रीस्पर्शाद्यभिलाषः इत्यादिषु चिदिवाऽऽभासमानेष्वात्मा क इत्यर्थः अथैकदेहे-

नेकात्मनाम प्रसिद्धेरयुक्तत्वाच्चैकात्मनि-श्रयायाह सर्वाणीति तत्तद्वृत्त्यभिव्यक्तत्वेन प्रज्ञानस्यैवैतानि नामानि तथाच नित्यम-जं प्रज्ञानमेवात्मेति भावः ॥ २ ॥

योऽयमात्मा निरुपाधिः स सर्वाधिष्ठानत्वा-त्सर्वात्मा परंब्रह्मेत्याहैष इति ।

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्चमहाभू-तानि पृथिवीवायुराकाशआपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षु-द्रमिश्राणीव वीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जा-रुजानि च स्वेदजानि चोद्भि-ज्जानि चाश्वा गावःपुरुषा ह-स्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं

च पतत्रि च यच्च स्थावरम् सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

ब्रह्महिरण्यगर्भः। प्रजापतिर्विराट्। देवा अग्न्यादयः । क्षुद्रामिश्राणिमसकादिक्षुद्रजन्तुसहितानीतराणीतराणि परस्परं भिन्नानि स्थावरजङ्गमभेदेन द्विविधानीमानि वीजानीव स्वस्वकार्यं प्रतिकारणानीव मुख्यकारणत्वाभावात्। द्विविधवीजान्येव दर्शयत्यण्डजादि हस्त्यन्तेन। जारूजानि जरायुजानि। पतत्र्याकाशे पतनशीलं पक्ष्यादिजङ्गमभेदः। अयमर्थः। ब्रह्मादि हस्त्यन्तमेष प्रज्ञानाख्य आत्मैवात्मैवैषां कारणमितिभावः पुनः यत् किंचेदं स्थावरजङ्गमं प्राणि तत्सर्वं प्रज्ञानेत्रं नीयते स्थाप्यते नेनेति नेत्रम् प्रज्ञानमेव ने-

न्नमस्य तत् आत्मैवास्य स्थितिहेतुरिति भावः पुनःप्रज्ञान एव प्रतिष्ठितं लीनं च भवतीदं सर्वं प्राणि आत्मैव लयहेतुरपीतिभावः तथा च सर्वो लोकः प्रज्ञानेत्रः प्रज्ञानेनैव नीयते सदातः प्रज्ञैव सर्वस्य प्रतिष्ठाश्रयोधिष्ठानमिति प्रज्ञानमेव ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

निर्धारितब्रह्मात्मज्ञानफलमाह स इति—

स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वा मृतः समभवत्समभवत् ॥ ४ ॥

कोयमात्मेति विचारेप्रवृत्तः स मुमुक्षुरेतेन विचारितेन स्वस्यं प्रज्ञानस्वरूपेणास्माल्लोकादुत्क्रम्य देहावसाने परमानन्दरूपे ब्रह्मण्यभेदं गत्वा निखिलभेदाऽऽभासशून्यो मृतो ऽपुनरावृत्तिर्भवतीत्यर्थश्चतुर्थखण्डान्त्यमन्त्रार्थसमानः ॥ ४ ॥

दययानन्तरामस्य मृदुर्ग्रन्थोयमुम्भितः ।
श्रीस्वामिभास्करानन्दैरैतरेयाख्यवेदके ॥ १ ॥

कृशामर्ह्गीः क्व भाष्येण क्व वेदान्ताब्धिमंथनम् ।
तथाप्यघटितं किं वा गुरुदेवदयालवे ॥ २ ॥

इत्युपनिषत्प्रसादे ऐतरेयोपनिषत् तत्र पञ्चमखण्डश्च ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ निजांशीभूतजीवान्परमार्थस्वरूपबोधनेन शिवान्सम्पादयन् परमात्मा कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयशाखोपनिषदमारभमाणः 'श्रेयांसि बहुविघ्नानीति' प्रसिद्धेर्ब्रह्मज्ञाने परमश्रेयस्त्वेनातीवविघ्नसम्भवात् प्रथमया शिक्षाख्यवल्ल्या ऽखिलविघ्नप्रशमनोपायान्तःकरणशुद्ध्ये पुण्यजनकाध्ययनादि सम्बन्ध्यनेकशिक्षाः प्रदर्शयन्नादौ विघ्नशमनसमर्थशान्तिमन्त्रं मुमुक्षुजनेनापि वेदपाठे पठनीयमाह शन्न इति ।

शन्नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा शंन इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं

ब्रह्म वदिष्यामि ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु माम् अवतु वक्तारम् ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

दिनरात्रिचक्षुर्बलवाणीचरणदेवताः क्रमेण मित्रादयो महत्पराक्रमविष्णवन्ता नोऽस्माकं शं सुखं सुखहेतवो भवन्तु न विना सुखं श्रवणादिज्ञानसाधनं स्यादित्येवमग्रेप्यूह्यम्। हे वायो ते नमः ब्रह्मणे परब्रह्मरूपाय च सर्वक्रियाहेतुत्वात्ते नमः परब्रह्मपरोक्षं त्वं तु प्रत्यक्षमिति त्वामेव ब्रह्म ऋतं सत्यं सत्यं परमार्थसद्रूपं च वदिष्यामीति स्तुतिः तद्वाय्वात्मब्रह्म मां विद्यार्थिनं वक्तारमाचार्यं चावत्विति द्विःप्रार्थनादरेण । त्रिः

शान्त्युक्तिरध्यात्मादित्रिविधविघ्नप्रशान्तये॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्प्रसादे प्रथम-
वल्ल्यां प्रथमोनुवाकः ॥

अथ स्वरवर्णादिच्युतो वेदपाठोनर्थायेत्याह
शीक्षामिति—

ॐ शीक्षांव्याख्यास्यामः वर्णः स्वरः मात्रावलम् साम सन्तानः इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

शिक्ष्यते गुरुभिरुच्चारणे या संहतिर्वर्णादीनां सा ताम् । अकारादिर्वर्णः स्वरउदात्तादिः मात्राह्रस्वाद्या वलंप्रयत्नः अद्रुतविलम्बितोच्चारणं साम सन्तानः परः संनिकर्षः एते च सम्प्रदायतः शिक्षणीया इति भावः ॥ १ ॥

इति द्वितीयोनुवाकः ॥

अथ प्रार्थनाप्रतिज्ञ ब्रह्मात्मज्ञानावताराय भूमिकां च्चाहोपासनां सहेति ।

सह नौ यशः सह नौ ब्रह्मवर्चसम् अथातः संहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः पञ्चस्वधिकरणेषु अधिलोकमधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् ता महासꣳहिता इत्याक्षते अथाधिलोकम् पृथिवी पूर्वरूपम् द्यौरुत्तररूपम् आकाशः सन्धिः ॥ १ ॥

लोके यशो ब्राह्मणजातितेजश्च नौ गुरुशिष्ययोः सहास्तु इति प्राऽर्थयनीयं शिष्येण। अथाध्ययनाशिक्षानन्तरं न ध्यानं विना-

त्मग्रहणेऽलंमनोतः संहिताया वेदस्योपनिषदं लोकादिपञ्चविषयां बुद्धिमुपासनां ब्रूमः लोकाद्यधिकृत्य यानि पञ्चज्ञानानि ता महासंहितामहोपनिषदः इति वदन्ति अथ लोकमधिकृत्योपासनं यथा इषेत्त्वोर्जे इति मन्त्रेषकारानन्तरोयएकारः पूर्वरूपं पूर्ववर्णः सा पृथिवी उत्तररूपमुत्तरो वर्णो य एकारात्तकारः साद्यौः स्वर्गलोकः यत्र पूर्वोत्तररूपे सन्धीयेते स सन्धिर्मध्यदेशस्तयोर्वर्णयोः स आकाशो भुवर्लोकोन्तारिक्षम् ॥ १ ॥

येन च पूर्वोत्तरवर्णौ सन्धीयेते तत्सन्धानं तयोर्मध्ये द्वित्वसिद्धोन्यस्तकारः स वायुरिति भावनालोकसम्बन्ध्युपासनम् एवमग्रेपीदमेवोदाहरणं चतुर्षूपासनेषु ॥

वायुः सन्धानम् इत्यधिलोकं अथाधिज्योतिषं अग्निःपूर्वरूपम् आदित्यउत्तररूपम् आपः

सन्धिः वैद्युतः सन्धानम् इत्य-
धिज्योतिषम् अथाधिविद्यम्
आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥

अन्ते वास्युत्तररूपम् विद्या
सन्धिः प्रवचनꣳसंधानम् इ-
त्यधिविद्यम् अथाधिप्रजम् मा
ता पूर्वरूपम् पितोत्तररूपम् प्र-
जासन्धिः प्रजननꣳ सन्धान
म् इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

आदित्यश्चन्द्रमण्डलमित्येके । वैद्युतो विद्युतः ॥ २ ॥ शिष्योन्तेवासी । विद्याग्रन्थस्तदुच्चारणं प्रवचनम् ३ प्रजननमुत्पत्तिः पुत्रादिप्रजायाः ४ ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् अधरा हनुः

पूर्वरूपम् उत्तरा हनुरुत्तररूपम्
वाक्सन्धिः जिव्हासन्धानम्
इत्यधात्मम् इतीमामहासꣳहि
ताः य एवमेताःमहासꣳहिता
व्याख्याता वेद सन्धीयते प्रज-
या पशुभिः ब्रह्मवर्चसेनान्ना-
द्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ ४ ॥

इमाः पञ्च । य एतावेदानुतिष्ठति स प्र-
जादिस्वर्गान्तफलैर्युज्यते ॥ ४ ॥

इति तृतीयोनुवाकः

अथ विना मेधांनवुध्येत ब्रह्मेति मेधाकरं
जप्यमन्त्रमाह य इति ।

यश्छन्दसामृषभोविश्वरू-
पः छन्दोभ्योध्यमृतात्संवभू-

व समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु अ-
मृतस्य देवधारणो भूयासम्
शरीरं मे विचर्षणम् जिह्वा मे-
मधुमत्तमा कर्णाभ्यां भूरिवि-
श्रुवम् ब्रह्मणः कोशोसि मेध-
यापिहितः श्रुतं मे गोपाय।
आवहन्तीवितन्वना ॥ १ ॥

य ओङ्कारो विश्वरूपः सर्वार्थोऽभिन्नाखिलशब्दाक्षरेष्वकारात्मना व्यापित्वात्सर्वरूपोतो वेदानामृषभः श्रेष्ठः तथा छन्दोभ्योधिगतं यदमृतं कैवल्यं तद्धेतोस्तदर्थं संभूतः स इन्द्रवाचकत्वादिन्द्र ईश्वरो मेधयाधारणशक्तिबुद्ध्या मा मां योजयतु हे देव प्रणवश्रुतार्थस्य धर्ताहं स्यां प्रसादात्तव तथा शरीरं नीरोगं जिव्हातिप्रियसत्यवाग्भूयात्

भूरिमहात्मश्रवणं कुर्याम् अथ परब्रह्मणः कोशोऽसिरिवोपलब्धिस्थानमस्यनेकलौकिकबुद्ध्याऽऽच्छन्नस्त्वमतः श्रुतमात्मज्ञानं मे हृदि प्रकाशय। उत्तराश्रयेचान्त्यपदे ॥ १ ॥

यात्रामात्रश्रियमन्तरेण न मेधास्यादित्याशयकमुमुक्षुगृहस्थान्प्रतिहोमेन श्रीकरमन्त्रानाह कुर्वाणेति ।

कुर्वाणा ऽचीरमात्मनः । वासाꣳसि मम गावश्च अन्नपाने च सर्वदा ततो मे श्रियमावहलोमशांपशुभिः सह स्वाहा १ आमायन्तु ब्रह्मचारिणःस्वाहा २ विमायन्तु ब्रह्मचारिणःस्वाहा ३ प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ४ दमायन्तु

ब्रह्मचारिणः स्वाहा ५ शमा-
यन्तु ब्रह्मचारिणःस्वाहा ६ ॥२॥

हे इन्द्र यतः श्रीःअचिरं कुर्वाणोविलम्बं न कुर्वती आत्मनो मम वस्त्रादि सर्वदा आवहन्ती प्रापयिष्यति सर्वतो वितन्वानावर्द्धयिष्यति च ततः नानाविधपशुभिर्विराजमानत्वाल्लोमशां बहुरोमयुतां श्रियं मे मह्यमावह सम्पादय इदं हविस्ते स्वाहा ददे । अथ श्रीविशेषाचार्यत्वायाह । आयन्तुमा मां पठनाय ब्रह्मचारिणः । मा वियन्तुवियुक्तान्मा भवन्तु । प्रमाः प्राप्नुवन्तु । दम् दान्तिम् । शम् शान्तिञ्चाऽऽसर्वतो यन्तु यशस्करी विद्यास्त्विति भावः ॥ २ ॥

त देवाह यश इति ।

यशोजने ऽसानि स्वाहा १
श्रेयान्वस्यसो सानि स्वाहा २

तं त्वाभगप्रविशानि स्वाहा ३ समाभगप्रविश स्वाहा ४ तस्मिन्सहस्रशाखेनिभगाहं त्वयि मृजे स्वाहा ५ यथा ऽऽपः प्रवतायन्ति यथा मासा अहर्जरम् एवम् मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ६ प्रतिवेशोसि प्रमाभाहि प्रमापद्यस्व ॥ ३ ॥

यशोयशस्व्यहं सर्वजने ऽसानिस्याम तथा वस्यसोवसीयसोतिशयेन वसुमतोपि श्रेयान् । हे भगवन् तं ब्रह्मणःकोशं त्वामहं स त्वं मामभेदोस्त्वावयोरितिभावः सहस्रशाखनेकरूपे त्वय्यहं पापानि हेभगनि-

मृजे नितरां शोधयामि । प्रवताप्रवणवता-
निम्नदेशेनाऽऽपः जरयत्यहोभिःसर्वभित्य-
हर्जरं संवत्सरं द्वादशमासा वा यथा य-
न्त्येवं मामायन्तु हे धातः सर्वतोदिग्भ्यो ब्र-
ह्मचारिणः अथोपस्थानमन्त्रार्थः गृहनिक-
टेविश्रामाय गृहं प्रतिप्रवेशः सोसित्वमो-
ङ्कारोब्रह्मार्थो तोमामां प्रपद्यस्वानुगृहाण
प्रभाहि प्रकाशय च यशसा सर्वत्र ॥ ३ ॥

इति चतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मज्ञानोपयोग्युपासनं विवक्षुः प्रणवः
सहस्रशाख इत्युक्तमिति प्रणवशाखासु-
व्याहृतिषु ब्रह्मतदङ्गदेवतोपासनमाह
पञ्चमेभूरिति ।

भूर्भुवः सुवरिति वा एता-
स्तिस्रो व्याहृतयः तासामुह-
स्मै तां चतुर्थीमाहाचमस्यः प्र

वेदयते महइति तद्ब्रह्म स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः भूरिति वा अयं लोकः भुवइत्यन्तरिक्षम् सुव इत्यसौ लोकः १।

वै स्मरणे । उ अप्यर्थे । ह किल । स्मअतिते । व्याहृतय एता इति स्मर्यते । तासां सम्बन्धिनीं मह इत्येतां चतुर्थीमपि किल व्याहृतिं महाचमससुतः प्रवेदयतेस्म ज्ञातवान् । तन्महस्तु ब्रह्मापरिच्छिन्नमात्मा च मुख्योन्यास्तिस्रस्त्वङ्गानि । व्याहृतीनां स्वस्वाधिष्ठातृदेवता ऽभेदायोक्तो भूरितीत्यादावितिरनुकरणार्थः । सुवः स्वः । असौ स्वर्गः ॥ १ ॥

मह इत्यादित्यः आदित्येन वा सर्वेलोकामहीयन्ते भूरिति

वा अग्निः भुव इति वायुः सुव रित्यादित्यः मह इति चन्द्रमाः चन्द्रमसावावसर्वाणिज्योती ँ षि महीयन्ते भूरिति वा ऋचः भुव इति सामानि सुवरिति यजू ँ षि ॥ २ ॥ मह इति ब्रह्म ब्रह्मणावावसर्वे वेदा महीयन्ते भूरिति व प्राणः भुव इत्यपानः सुवरितिव्यानः मह इत्यन्नम् अन्नेन वावसर्वे प्राणा महीयन्ते ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेस्मै देवावलिमावहन्ति ॥ ३ ॥

महीयन्ते सूर्येण प्रकाश्यन्ते चन्द्रेण स्वरूपामृतोपभोगदानेन नक्षत्रादि दैवतानि वर्द्ध्यन्ते ब्रह्मणोङ्कारेण तु व्याप्यन्ते अन्नेनेन्द्रियदेहवायवः शक्ताः क्रियन्ते। अयमर्थः ब्रह्मात्मरूपारविचन्द्रान्नप्रणवैश्चाऽभिन्नामहर्व्याहृतिरहम् तथा यं लोकोग्निर्ऋग्वेदः प्राणवायुरेवं चतुर्भिः प्रकारैः प्रत्येकं चतस्रश्चतूरूपाया भूराद्यास्तिस्रो व्याहृतयस्तामदीयान्यङ्गानीति य उपासनेन वेद स ब्रह्म वेद ब्रह्मज्ञानार्हो भवति अथ देवास्तस्मै सर्वभोग प्रापयन्ति प्रजा इवेति। स्वाराज्यमवान्तरफलं च लभत इतिभावः ॥२।३॥

इति पञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

अथोक्तोपास्य महर्ब्रह्मोपलब्धिस्थानमार्गाद्याह स इति ।

स य एषोन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्मयः अन्तरेण तालु

के य एषस्तन इवावलम्बते से-
न्द्रयोनिः यत्रासौ केशान्तो
विवर्त्तते व्यपोह्य शीर्षकपाले
भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति भुवइति
वायौ ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये
मह इति ब्रह्मणि आप्नोति स्वा-
राज्यम् आप्नोति मनसस्पतिम्
वाक्पतिश्चक्षुष्पतिःश्रोत्रपति-
र्विज्ञानपतिः एतत्ततो भवति
आकाशशरीरं ब्रह्म सत्यात्म-
प्राणारामं मन आनन्दम् शा-
न्तिसमृद्धममृतम् इतिप्राची-
नयोग्योपास्व ॥ २ ॥

सोयं पुरुषो महर्व्याहृतिरूप ब्रह्मास्माद्दृदयाकाशे ज्ञायते । अथ जिह्वामूलस्योपरिभागौ तालुके तयोरन्तरेण मध्य योवलम्बते मांसखण्डस्तत्सम्बन्धिनी यत्र च केशान्तस्तत्र मूर्द्धदेशे शिरःकपाले विदार्य या विशेषेण दशांगुलमुपरिवर्त्तते सा सुषुम्नाख्या नाडीन्द्रस्य कार्यब्रह्मणोयोनिर्मार्गःप्राप्तेः तथा च तयोत्क्रम्योपासको भूराद्यधिष्ठात्रग्न्यादिरूपेण भूरादिलोकेषु स्थित्वा स्थित्वा महर्लोके धातृरूपस्सन्नखिलमनसस्पतिम् हिरण्यगर्भं प्राप्य स इवाखिलवाक्पतित्वादिस्वाराज्यं प्राप्नोति ततोनन्तरमेतदीदृशं ब्रह्म भवति । कीदृशम् । सूक्ष्ममखण्डं वा । सद्रूपं । सर्वप्राणिगम् । मनस्साक्ष्यानन्दम् । सर्वशान्त्यभिव्यक्तमाविनाशि । तस्माद्धे प्राचीन योग्य त्वमेतदुपासनं कुरु ॥ १ ।॥

इति षष्टोनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ बाह्यआन्तरश्च पञ्चकत्रयात्मकोखिल-
लोकः परस्परमभिन्नोहमेव वेत्युपासनं
स्वाराज्यफलकमाह पृथिवीति ।

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोवा-
न्तरादिशः १ अग्निर्वायुरादि-
त्यश्चन्द्रमानक्षत्राणि २ आ-
पओषधयो वनस्पतय आकाश
आत्मा ३ इत्यधिभूतम् अ-
थाध्यात्मम् प्राणोपानो व्या-
न उदानः समानः १ चक्षुःश्रो-
त्रं मनोवाक् त्वक् २ चर्ममा ँ
स ँ स्नावास्थिमज्जा ३ एत-
दधिविधाय ऋषिरवोचत् पा-
ङ्क्तं वा इद ँ सर्वम् पाङ्क्तेनैव

पाङ्क्तꣳ स्पृणोतीति ॥ १ ॥

आत्मशब्दो देहार्थी । स्नावा नाडी । मज्जास्थ्यन्तर्गतघृताकारधातुः । एतदध्यात्माधिभूतात्मकं जगदधिकृत्यावोचद्वेदः । पञ्चाक्षरच्छन्दःपङ्क्तिः पङ्क्तेरिदं संबन्धि पञ्चसंख्याबन्मयत्वेन पाङ्क्तं वै सर्वमिदंजगत् तस्मात् पाङ्क्ते न पाङ्क्तसंबन्धयुपासनेन पाङ्क्ते बिराडभिमानि हिरण्यगर्भं प्राप्नोति ॥ १ ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ सर्वात्मत्वेन व्यापित्वेन च ब्रह्मतयोङ्कारोपासनमाहोमिति ।

ओमिति ब्रह्म ओमितीदं सर्वम् ओमित्येतदनुकृतिहस्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति ओमिति सामानि गाय-

न्ति ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ओमिति ब्रह्मा प्रसौति ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ओमितिब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥

अर्थाभिन्नवाग्ꣳव्यापित्वादोमिदंजगद्यतः यतश्चैतत्कुर्वित्यन्वनन्तरमङ्गीकारे ओमितिकृति हस्मैव प्रसिद्धा अपि किंच प्रणवपूर्वकाध्वर्युवाक्येनार्त्विजः श्रावयन्ति मन्त्रं देवान् तथोङ्कारपूर्वकमेव गायन्ति। गीतिरहिता ऋचः शंसन्ति। प्रतिगरंयजुर्विशेषं पठन्ति। प्रसौति प्रेरयति। अनुजानाति जुहुधीति। तथा ब्रह्मवेदमुपाप्नवानि बुद्धिस्थं करवाणीत्यध्यय-

नार्थं मन्त्रं वक्ष्यन्नोमित्याह वदति तेन चो-
पाप्नोत्येव वेदम् । तस्मादोङ्कारो ब्रह्मेत्युपा-
सीतेति शेषः ॥ १ ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथोपासनाशक्तः कर्मासक्तोमुमुक्षुरकामः
कर्मैव कुर्यादित्याहर्तञ्चेति ॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च अग्निहोत्रं च स्वाध्याय प्रवचने च अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च मानुषञ्च स्वा-

ध्यायप्रवचने च प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः तप इति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥

मनसा यथार्थानुसन्धानमृतम् वाचा यथार्थभाषणं सत्यम्। स्वाध्यायो वेदपाठः। प्रवचनम् धर्मार्थं स्मरणार्थं वा तदध्यापनं। तपश्चान्द्रायणादि। दमो दशेन्द्रियाणाम्। शमो मनसः। अग्न्याधानम्। होमकर्म। अतिथिपूजा। मानुषं लौकिकं विवाहादौ बंधु-

पूजादि । प्रजापुत्राद्या तदर्थं यत्नः । प्रजनो-
भार्यागमनमृतौ । प्रजातिःपुत्रादेर्विवाहादि
पौत्राद्यर्थम् । एतानि कुर्यात् स्वाध्यायप्रवचने
त्वहरहः कार्ये इत्यनयोः तत् तत्कर्मणा समु-
च्चयार्थकस्य चस्य चावृत्तयः अथ सत्यमेव
श्रेय इतिरथीतरसुतः सत्यवचा मन्यते ।
पुरुशिष्टिसुतस्तपो नित्यस्तु तप इति । ह्रिय-
तस्तत्स्वाध्यायप्रवचनमेव परमं तपस्तस्मा-
त्ते एव श्रेयसी इति मुद्गलापत्यनाकः ॥ १ ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथानधीतवेदस्यापि स्वाध्यायरूपब्रह्मयज्ञ-
फलायाहरहःपठनीयमाहाहमिति ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा कीर्त्तिः
पृष्ठं गिरेरिव ऊर्ध्वपवित्रो वा-
जिनीव स्वमृतमस्मि द्रविणꣳ
सवर्चसम् सुमेधा अमृतोक्षि-

तः इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥

अहमेव जगतः प्रेरको नाशको वेत्यद्रिशृङ्गमिवोन्नतं मे यशः। वाजिनि सूर्ये यथासुष्ठ्वमृतं मुक्तिर्मधु वामधुविद्योपासकानां तथोर्ध्वं सर्वाधिकं यथास्यात्तथापवित्रः कैवल्यं गतोऽस्मि। सवर्चसमखण्डचिदाकारंज्ञानमेव मे धनम्। अमृतेन चिद्रूपेणोक्षितो व्याप्तो यतोतोऽहं सुमेधाः। वेदानुज्ञानप्राप्त्यनन्तरं त्रिशङ्कोरिदं सर्वं वचनं वामदेवस्येव ॥ १ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथात्मज्ञानोपयोगिबुद्ध्यादिसंस्कारकं कर्म प्रागात्मज्ञानात्करणीयमाह वेदमिति—

वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद धर्मं चर

स्वाध्यायान्मा प्रमदः आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीः सत्यान्न प्रमदितव्यम् धर्मान्न प्रमदितव्यम् कुशलान्न प्रमदितव्यम् भूत्यै न प्रमदितव्यम् स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

वेदमध्याप्य शिष्यानुशासनं कुर्यात् । मा प्रमदो सावधानो माभूर्मा त्यजकुर्वीति यावत् । गुरवे धनमिष्टं दत्त्वा समावृत्त्य वंशवृद्धिहानिं मा कुरु पुत्रार्थे यतस्व । कुशलात्स्वरक्षार्थात्कर्मणः । भूत्यै ऐश्वर्यहेतुकर्मणः । कथमपि न त्याज्यमित्यावृत्तिः ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रम-

दितव्यम् । मातृदेवो भव पितृ
देवो भव आचार्यदेवो भव अ-
तिथिदेवो भव यान्यनवद्यानि
कर्माणितानि सेवितव्यानि नो
इतराणियान्यस्माकꣳसुचरि-
तानितानि त्वयोपास्यानि॥२॥

मातादेवो यस्य देववन्निषेवणीया मात्रा-
दयः । अनवद्यान्यनिषिद्धानि निषिद्धानी-
तराणि ॥ २ ॥

नो इतराणि ये के चास्मच्छ्रे-
यांसो ब्राह्मणास्तेषां त्वयाऽऽ
सनेन प्रश्वसितव्यम् श्रद्धया
देयम् अश्रद्धयाऽदेयम् श्रिया

देयम् ह्रिया देयम् भिया देयम् संविदा देयम् अथ यदि ते कर्म विचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

इतराण्यशुभान्यचार्यकृतान्यपि न कार्याणि । अथास्मत्तः स्वतः श्रेष्ठा ये ब्राह्मणास्तेषामासनदानादिना सत्कारः कार्यः दानं च श्रद्धयास्तिक्यधिया ना श्रद्धया । श्रिया मुखकान्त्या न तन्म्लान्या अथवा धनानुसारेण न वित्तशाठ्येन । नास्य योग्यतापर्याप्तमिदमिति ह्रिया नम्रतया वा । धर्महानिभिया अधार्ष्ट्येन वा । संविदाऽवधानतयानान्यगतचित्ततया । अथ कदाचित्तव श्रौतस्मार्तकर्मस्वाचारे वा संशयो भवेत् ॥ ३ ॥

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः

युक्ता आयुक्ताः अलूक्षा धर्म-
कामाः स्युः यथा ते तत्र वर्तेरन्
तथा तत्रवर्तेथाः अथाभ्यख्या-
तेषु ये तत्र ब्राह्मणाः समर्शिनः
युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्म
कामाः स्युः यथा ते तेषु वर्तेरन्
तथा तेषु वर्तेथाः एष आदेशः
एष उपदेशः एषा वेदोपनिषत्
एतदनुशासनम् एवमुपासित-
व्यम् एवमुचैतदुपास्यम् ॥४॥

तदा ये तद्देशे विवेकिनो धर्मयुक्तास्तत्प-
राश्चारूक्षा धर्ममात्रकामा भोगेर्थे चाना-
सक्तास्ते तत्र कर्मस्वाचारे वा यथा तथा त्व-
मपि अथायं पातकीत्येव मुक्तेष्वपि त इवैव

व्यवहार । एष श्रौतो विधिः स्मार्तश्चोपदेशो वेदानामुपनिषद्रहस्यं सार ईश्वराज्ञा चेत्येवमेव कर्तव्यमित्यावृत्तिः ॥ ४ ॥

॥ इत्येकादशः ॥

अथ पाठान्ते च पठनीय इति शिक्षार्थमन्ते शिक्षाध्यायस्योक्तमेव किञ्चिद्वैलक्षण्येन शान्तिमन्त्रमाह शं न इति—

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् ऋतमवादिषम् सत्यमवादिषम् तन्मामावीत् तद्वक्तारमावीत् आ-

वीन्माम् आवीद्वक्तारम् ॐ शान्तिःशान्तिःशान्तिः ॥ १ ॥

अवादिषमुक्तवानहम् आवीदपालयत् शान्तिपाठफलमवाप्तं मयेति भावः ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्प्रसादे द्वादशोनुवाकः प्रथमवल्ली च ॥

अथ शिक्षितस्य मुमुक्षोः श्रवणीयवल्ल्योराद्यन्तयोः शान्तिपाठेनाहरहरादावन्ते च पाठस्य शान्तिमन्त्रस्यपठनीयतां सूचयन् ब्रह्मविद्यादरार्थमुक्तानुक्त शान्तिमन्त्रौ प्रथममाह शमित्यादिना—

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं

ब्रह्म वदिष्यामि ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु माम् अवतुवक्तारम् ॐ शान्तिःशान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २ ॥

नौ आवाम् गुरुं शिष्यं च माम् सह परमात्मा रक्षतु भुनक्तु भोजयतु प्रापयतु भोगम् । वीर्यं विद्यार्थयत्नं सह मिलित्वाध्ययनाध्यापनादिश्रमम् । तेजस्वि सफलम् नौ आवयोः । केनचिद्विद्वेषं न करवावहै । त्रितापानां शान्तिरस्तु ॥ २ ॥

अथ परमार्थस्वरूपनिरूपकवल्लीमारभमाणः कैवल्यमुक्तेः केवलज्ञानमेव साधनमिति सूचयन् ब्राह्मणेन फलं मन्त्रेण तु फलं केवलवस्तुलक्षणं चाह ब्रह्मेति—

ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तदेषाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ॥ १ ॥

परं परमार्थस्वरूपं वेद्यमाप्नोत्यस्ति तदेषा उक्तब्राह्मणार्थवाचिकैषऋगुक्तावेदे । मिथ्या च जडं च परिमितं च यन्न भवति तद्ब्रह्माखण्डपरिपूर्णं परमे ज्ञानाङ्गतयोत्कृष्टे व्योमन्हृदयाकाशे गुहायां बुद्धौ साक्षितयास्थितं यो वेद स विपश्चिता सर्वज्ञेशात्मना ब्रह्मस्वरूपेण सर्वकामान्सहैकदैवाप्नोतिसर्वात्मत्वात् सर्वात्माभवतीति भावः ॥ १ ॥

सत्यज्ञानानन्तस्वरूपलक्षणोक्त्यनन्तरं ज-
गत्कारणत्वरूपतटस्थलक्षणं सूचयति
तस्मादिति—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-
काशः संभूतः आकाशाद्वायुः
वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः
पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओ-
षधीभ्योन्नम् अन्नात्पुरुषः ॥२॥

वै भिन्नक्रमः तस्माद् व्यवहितब्राह्मणोक्ता-
देतस्मादनन्तरमन्त्रोक्तादात्मना ब्रह्मणः स-
काशादेवेत्यर्थः ओषधयस्ते वृक्षा येष्वन्नं
जायते । अन्नाद्रेतो द्वारा पुरुष इति प्रधान-
त्वान्निर्देशः ॥ २ ॥

अथात्मस्वरूपविवेकाय पुरुषेत्रयवान्दुर्विज्ञेया
ऽन्तःस्थतया कोशत्वेनान्यत्र व्यवहृतान्
विवक्षुराह स वा इति—

स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति ॥ ३ ॥

स उक्तोऽन्नसारशुक्रमय एष पुरुषो वै प्रसिद्धो लोके तस्य चेदं प्रत्यक्षं शिर एव शिरः भुजौ पक्षौ । कण्ठात्कटिपर्यन्तोयं मध्यभाग आत्मावयवीव । कट्यधः पादयुगं पुच्छं पुच्छाकारत्वात् प्रतिष्ठाऽऽधारश्चाखिलोर्ध्वगस्य । सर्वाधार आत्मेति विवक्षया चेदमुक्तिः । तत्तत्रान्नमयत्वे मन्त्रोप्यस्ति ॥३॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्प्रसादे ब्रह्मवल्ल्यां प्रथमःखण्डः ॥०॥

मन्त्रमाहान्नादिति—

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते याः

काश्च पृथिवीं श्रिताः अथो ऽन्ने नैवजीवन्ति अथैनदपि यन्त्यन्ततः अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् तस्मात्सर्वौषधमुच्यते सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् तस्मात्सर्वौषधमुच्यते अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते अद्यते ऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते इति॥

श्रितागताः। अन्ते एनदन्नं प्रविशन्ति तत्र लीयन्ते । कुतो हि यतोन्नं ज्येष्ठं प्रथमजं सर्वेषां क्षुद्रोगस्यौषधं च। अथ हि यतोन्नं ज्येष्ठं कारणमोषधं च तस्माद्येन्नं ब्र-

ह्मभावयन्ति ते सर्वान्नं लभन्ते अथ यतो भूतान्युत्पाद्य संवर्ध्यान्तेऽत्ति भूतैश्चाद्यते स्वयं तस्मादन्नमुच्यते । अत्र मन्त्रे १४ पादाः ॥ १ ॥

कोशान्तरमाह तस्मादिति—

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योन्तर आत्मा प्राणमयः तेनैष पूर्णः सवा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुष विधताम् अन्वयं पुरुषविधः तस्य प्राण एव शिरः व्यानोदक्षिणः पक्षः अपानउत्तरः पक्षः आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥

तस्मादुक्तादन्योऽभ्यन्तरः प्राणमयो वायुभूतो गौण आत्मा तेन चान्तर्गते नैषोऽन्नमयो घट इव जलेन पूर्णः । सः प्राणमयोऽपि पुरुषाकार एव परन्तु न स्वतः किन्त्वन्नमयस्य तदाकारतामनुपश्चात् । ताम्रादिद्रवो यथान्तर्गत्वा मूषाकारो भवति न पूर्वम् । आकाशोदेहमध्यभागगताकाशस्थः समान आत्मा मध्यभागएवात्मत्वस्यलोके प्रसिद्धेः । पृथिवी तत्स्थ ऊर्ध्वगाम्युदानः क्षत्र दण्डवद्देहोपष्ठम्भकत्वात्प्रतिष्ठा ॥ २ ॥

इति द्वितीयः ॥०॥

प्राणविषये श्लोकमाह प्राणमिति—

प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये प्राणो हि भूतानामायुः तस्मात्सर्वायुषमुच्यते सर्वमेवत आयुर्यन्ति ये

प्राणं ब्रह्मोपासते प्राणो हि भूतानामायुः तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य ॥ १ ॥

प्राणवायुमनुदेवा इन्द्रियाणि चेष्ठन्तेन्ये च । हि यत आयुर्जीव न हेतुस्तस्मात्सर्वायुः यत एवं तस्माद्ब्रह्म तयोपासकाः सर्वं शतसंवत्सरात्मकं पूर्णम् । अथ शरीरे प्रतीतश्चिदात्मा तु योन्नमयस्य स एव तस्य प्राणमयस्य ॥ १ ॥

तृतीयकोशमाह तस्मादिति—

तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम् अन्वयं

पुरुषविधः तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥

एष प्राणमयः । स एष मनोमयः । तस्य प्राणमयस्य । अयं मनोमयः । आदेशो ब्राह्मणग्रन्थः । अथर्वणाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणावाथर्वाङ्गिरसः । एवं च यजुरादिविषयकमनोवृत्तयो मनसश्शिर आद्यवयवाः ॥ २ ॥

इति तृतीयोनुवाकः ॥ ३ ॥

मनोविषये मनोविषयवागात्मकयजुरादि-
विषये च श्लोकमाह यत इति ।

यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दम्ब्रह्म-

णो विद्वान्नबिभेति कदाचनेति तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य ॥ १ ॥

वाचो वाग्रूपा वेदाः विचारितवेदजन्यं ब्रह्माकारं मनश्च यतोयं निर्गुणत्वादज्ञेयत्वाच्च साक्षाद्‌घटादिमि वा गृहीत्वा ऽप्रकाश्य च निवर्तन्ते न निरूपयन्ति न प्रकाशयन्तीत्यर्थः ईदृशं ब्रह्मस्वरूपमानन्दं योवेत्त्युपास्ते भावयति स संसारी न भवति ब्रह्मैव भवतीति भावः। तस्य मनोमयस्य॥१॥

चतुर्थकोशमाह तस्मादिति।

तस्माद्वा एतस्मान् मनोमयात् अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः तेनैष पूर्णः स वा एषपुरुषविधएव तस्यपुरुषवि-

धताम् अन्वयंपुरुषविधः तस्य श्रद्धैव शिरः ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरःपक्षः योगआत्मा महः पुच्छंप्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥

एष मनोमयः । स एष विज्ञानमयः । तस्य मनोमयस्य । अयं विज्ञानमयः । विज्ञानं धीर्निश्चयात्मिका निश्चये सति धीवृत्तिः श्रद्धा प्रथमं जायत इति सा शिरस्तस्य विज्ञानमयस्य। ऋतं मानसस्य निश्चयो-वाह्यार्थस्य च सत्यं संशयादि राहित्येन धियस्तत्परता योगः । महोधीगतश्चिदाभासः ॥ २ ॥

इति चतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानमये श्लोकमाह विज्ञानमिति—

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्मा-

णि तनुतेपि च । विज्ञानं दे-
वास्सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥
विज्ञानं ब्रह्मचेद्वेद तस्माच्चेन्न
प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हि-
त्वा सर्वान्कामान्समश्नुत ॥
इति तस्यैष एव शारीर आ-
त्मा यः पूर्वस्य ॥ १ ॥

विज्ञानं विना न यज्ञादि भवतीत्यखिल-
कारणत्वेन ज्येष्ठत्वाद्ब्रह्मतया विज्ञानं जान-
न्ति देवास्तस्मादन्योप्येवं यो भावयति भा-
वनाच्च यदि न च्युतो भवति तर्ह्यपापोखि-
लभोगान्सम्यग् भुङ्क्ते । तस्य विज्ञानम-
यस्य ॥ १ ॥

कोशान्तरमाह तस्मादिति—

तस्माद्वा ए तस्माद्विज्ञान-

मयात् अन्योन्तर आत्माऽऽनं-
दमयः तेनैष पूर्णः स वा एष
पुरुषविध एव तस्य पुरुषवि-
धताम् अन्वयं पुरुषविधः त-
स्य प्रियमेव शिरः मोदो द-
क्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः
आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्र-
तिष्ठा । तदप्येष श्लोको भ-
वति ॥ २ ॥

एष विज्ञानमयः। स एष आनन्दमयः । तस्य विज्ञानमयस्य । अयमानन्दमयः । इष्टेन्तःकरणस्याद्योभावः प्रियस्तत्र दृष्टे द्वितीयोमोदो लब्धेप्रमोदः अविवक्षितप्रियत्वादि विशेषस्स एव सामान्यत आनन्दः ।

ब्रह्मान्तःकरणे तद्वृत्तिषु च स्फुरतः प्रतिबिम्बप्रकाशस्याश्रयो बिम्बचैतन्यम्। अथात्रान्नमयो देहस्तदन्तःसंचारी वायुश्च प्राणः प्रसिद्धः तयोश्चैवं सतोः पूर्वं संकल्पः पदार्थैततोऽध्यवसायस्ततो यत्नेन लाभादानन्द इत्ययं सर्वान्तरः कोशश्चापरिज्ञातत्वाद्ब्रह्मचित्त्वेनेति बोध्यम् ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमः ॥

पुरुषे चैवमखिलाधारत्वेनानन्दे ब्रह्मण्यात्मनि विवेचिते श्लोकमाहासन्निति—

असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति। तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य ॥ १ ॥

अध्यस्ताखिलानात्मनो विनाशे विनाशा-

नर्हाधिष्ठानब्रह्मणोप्य ऽभावं यो भावयत्य- नात्मन्यात्मज्ञो तज्ज्ञस्स एवासद्भवत्यन्यथा तु ब्रह्मात्मतया सदा वर्तमानमेवैनमाहु- र्वेदाः ॥ १ ॥

अथ स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षितं ब्रह्म पञ्चकोशविवेचनेनात्मतयोक्त्वा तत्रासन्नेवेति मन्त्रोस्ति नास्तीति पक्षद्वयोक्तेः प्राप्तसंशयस्य प्रश्नमवतारयत्यथेति—

अथातोऽनुप्रश्नाः उताऽविद्वानमुं लोकं प्रेत्यकश्चन गच्छती३ आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुता३ उ ॥२॥

यतोस्ति नास्तीति मतद्वयमतस्तदनन्तरं प्रश्ना जायन्ते । उत शब्दोप्यर्थे । विचारार्थौ च प्लुतौ । कश्चन कोप्यऽविद्वानपि प्रेत्य देहंविहायामुमुक्तब्रह्माख्यं लोकं प्रकाशं गच्छति प्राप्नोति अहो अथवा क-

श्चिद्विरलो विद्वान् उ एवेति प्रश्नौ बहु वचनन्तु ब्रह्मास्ति न वेति संशयरूपप्रश्नाभिप्रायेण । अयं भावः । यद्यसद्ब्रह्म तर्हि तज्ज्ञेनापि नाप्येत नाप्यत एव खपुष्पं केनापि यतः यदि चास्ति तर्ह्यज्ञेनाप्याप्यं सर्वात्मत्वात्सर्वत्वाच्चेति ॥ २ ॥

सदपि सुवर्णं वलयाद्यात्मकमनभिज्ञेन सुवर्णार्थिनापि न गृह्यते, गृह्यत एव चाभिज्ञेनातस्सर्वकारणत्वेन सर्वात्मकं ब्रह्मास्त्येवेति सूचयञ्श्रितः कारणतां वर्णयति स इति—

सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपो तप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च

निलयनं चानिलयनं च विज्ञा-
नं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च
सत्यमभवत् यदिदं किंच त-
त्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष
श्लोको भवति ॥ ३ ॥

प्रजायेयोत्पद्येयाहमित्थं च बहुभवेय-
मित्यैच्छत्स तटस्थलक्षणे प्रकृतोयं आत्मा ।
तत इत्थमिदमिदं च स्यामिति तपोज्ञान-
मालोचनं कृत्वा यदिदं भाति तत्सर्वं सृष्ट्वा
भूत्वा तत्सृष्टं प्राविशत्तत्र प्रविष्ट इवाप्रती-
यत। अथ सन्मूर्तं पृथ्व्यप्तेजोरूपमसदमूर्त्तं
वाय्वाकाशं च निर्देश्यमनिर्देश्यं चाश्रया-
नाश्रयरूपं च चेतनाचेतनं च सापेक्षस-
त्यमनृतं च यत्किंचित्तद्यस्मात्सत्यं परमार्थ-
सत्यमात्मस्वरूपमेवा भवत्तस्मात्तदखिलं स-

त्यंब्रह्मात्मस्वरूपमेवेति वदन्ति तत्तस्मिन्नुक्तेर्थे मन्त्रोप्यस्ति ॥ ३ ॥

इति षष्ठः ॥

मन्त्रमाहासदिति—

असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ॥ १ ॥

इदं जगदग्रे पूर्वमुत्पत्तेरसदव्यक्तं ब्रह्म स्वरूपमेवासीत् ततोऽव्यक्ताद्ब्रह्मणस्सदिदं जगदुदपद्यत । तदानीमन्योपादानाभावादात्मानमेव जगदाकारमकरोत्तद्ब्रह्म यतस्तस्मात्तद्ब्रह्म सुकृतनामसुकृतं च शोभनं कार्यम् शोभनत्वं च कार्याकारत्वेप्यविकृतकारणात्मत्वम् ॥ १ ॥

अथाऽऽनन्दंब्रह्मणो विद्वानिति श्रुतेर्ब्रह्मानन्द-
योः प्राप्तं भेदं वारयति यद्वै इति ।

यद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यऽनात्म्येऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव

भयं विदुषोऽमन्वानस्य तद-
प्येषश्लोको भवति ॥ २ ॥

यत्तदुक्तं सुकृताख्यं ब्रह्मसरसो निखिल सारस्सत्यपदार्थ आनन्द इति यावत् यतो विनाशि पुत्राद्यनुभवकाले दुःखमेवलोकस्य तथाच रसत्वमेव लब्ध्वायमात्मा सदानन्दो भवति रसत्वं चानन्दत्वमात्मनआविद्यकैस्सदप्यसदिव यतो यद्ययेष आत्माकाशो ऽखिल व्याप्यानन्दो न भवेत्तर्हि को जीवेत्प्राण्यात्तत्तद्व्यापारं वा कुर्यात् स्वार्थानन्दार्थमेव जीवनं व्यापारावेति भावः एवञ्चैष एव पूर्णत्वाद्विषयद्वारानन्दयतिसर्वानानन्दस्वरूपेणाभिव्यज्यत इत्यर्थः । तस्मादकार्ये निराकारे वागगोचरे सर्वाधिष्ठानत्वेन निराधार एतस्मिन्नसेयदैष आत्मा निर्भयमभेदो यथा स्यात्तथा स्थितिं लभते तर्ह्यविनाशी भवति यावत्त्वरमुदल्पमप्य-

न्तरं भेदं भावयति तावन्नश्यत्येव प्रति जन्म किं चाभेदममन्वानस्य भेदं विदुषो जन्मादिभयप्रदमीश्वरादि तद्ब्रह्मैव भवति । तदस्मिन्नर्थे मन्त्रोप्यस्ति ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमः ॥

मन्त्रमाह भीषेति—

भीषास्माद्वातः पवते भीषो-देति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चे-न्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इ-ति ॥ १ ॥

भृत्या इव विना विश्रामं नियतकालमस्मात्परमात्मनो भयेन वातादयोगमनदहनपालनमारणादि कुर्वन्त्यगतब्रह्मभावाः ॥ १ ॥

ननु ब्रह्मैकरसमानन्दस्तु भिद्यत इति नतयोर भेद इत्याशङ्क्य भेद औपाधिकोत एवाखिलानित्योपाधिवासनाशून्यो निष्का-

मो वेदान्तविन्नित्यनिरतिशय सामान्या-
नन्दो दृष्ट इत्याशयकमाह सैषेत्यादि—

सैषानन्दस्य मीमांसा भव-
ति। युवास्यात्साधु युवाध्या-
पक आशिष्ठो दृढिष्ठो बलि-
ष्ठः तस्येयं पृथिवी सर्वावित्त-
स्य पूर्णा स्यात् स एको मा-
नुष आनन्दः । ते ये शतं
मानुषा आनन्दाः स एको म-
नुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रो-
त्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामा-
नन्दाः स एको देवगन्धर्वाणा-

मानंदः श्रोत्रियस्य चाकामह-
तस्य । ते ये शतं देवगंधर्वाणा
मानंदाः स एकः पितॄणा चि-
रलोकलोकानामानन्दः श्रो-
त्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये
शतं पितॄणां चिरलोकलोका-
नामानन्दाः स एक आजान-
जानां देवानामानंदः श्रोत्रिय-
स्या चाकामहतस्य । ते ये श-
तमाजानजानां देवानामान-
न्दाः स एकः कर्मदेवानां दे-
वानामानन्दः ये कर्मणा देवा-
नपियन्ति श्रोत्रियस्य चाका-

महतस्य। ते ये शतं कर्मदेवा-
नां देवानामानन्दाः स एको
देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चा-
कामहतस्य। ते ये शतं देवाना-
मानन्दाः स एक इन्द्रस्यानंदः
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते
येशतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको
बृहस्पतेरानंदः श्रोत्रियस्यचा-
कामहतस्य। ते ये शतं बृहस्प-
तेरानन्दाः स एकः प्रजापतेरा-
नन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहत-
स्य। ते ये शतं प्रजापतेरान-
न्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य॥२॥

एष आनन्दस्य विचारोस्ति यदि युवा साधुस्सुन्दरस्सुशीलोऽध्यापकस्सर्वविद्यः तथातिशयेनाऽऽश्वित्याशिष्ठो प्रतिहताज्ञतयातिक्षिप्रकारी दृढस्सर्वेन्द्रियपाटवो देहवलीधनपूर्णाखिलभूपतिः कोपि स्यात्तर्हि तत्राभिव्यक्त आनन्दो मानुषउच्यते स चैकः अयमत्र लोके निरतिशयोयं आनन्दः स एव सर्वान्यापेक्षयाहीन इत्येकत्वमुक्तम् । नित्यनिरतिशयसामान्यानन्देन्तर्भावतौल्येप्यत्रपर्याये श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति च नोक्तम् अथ मानुष्याद्ये गन्धर्वत्वं गताः । ये वा देवभेदाजात्या गन्धर्वाः । ये च पितरो येषां चिरस्थायि लोको लोकः स्थानम् । ये वाऽऽजाने देवलोके जाताः स्मार्तकर्मणा देवाः । तथा ये केवलवैदिककर्मणा देवत्वं यन्ति देवाद्योतनात्मकाश्च । ये च स्वतो देवास्त्रयस्त्रिंशतिर्वसुरुद्रादित्याः । यश्चेन्द्रो द्वात्रिंशः

यश्चैषां गुरुः । यो वा त्रयस्त्रिंशः प्रजापतिर्विराट् । यो वा व्यष्टिर्ब्रह्मा । एषु समनुष्यैकादशपर्यायोक्तेषूत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षया शतगुण आनन्दः हिरण्यगर्भानन्दानन्तगुणश्च विधातृत्वेपिविरक्तस्यात्मारामस्येति समुदायार्थः ॥ २ ॥

अथैवं सर्वप्रत्यक्षानन्दाभिन्न विद्वत्प्रत्यक्षकेवलानन्दाभिन्नं ब्रह्मास्तीति निरूपणस्यफलमाह स यश्चायमिति—

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवं वित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति एतंमनोमयमात्मानमुपसंक्रामति एतं विज्ञानमय-

मात्मानमुपसंक्रामति एतमा-
नन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति।
तदप्येष श्लोको भवति ॥ ३ ॥

य एवमुक्तप्रकारेणादित्यपुरुषयो र्विद्व-
दविदुषोरानन्दमेकं वेत्ति सोन्यद्दृष्ट्यामरण-
काले प्रेत्योत्क्रमणं कृत्वापि वस्तुतो नोत्क्रामति किन्त्वत्रैव परमानन्दब्रह्मचिद्रूपेण पञ्च-
कोशोपलक्षितसर्वात्मा भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

इत्यष्टमः ॥

श्लोकमाह यत इति ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते अ-
प्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्र-
ह्मणो विद्वान्न बिभेति कुत-
श्चनेति ॥ १ ॥

चतुर्थखण्डोयं कृतार्थः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भ-

वतीत्यानन्दरूपब्रह्मातिरिक्ताभावाद्भयाभावइति भावः ॥ १ ॥

अथ भयाभावाद्भयमूलकानुतापाभावमपि भयाभावहेतुहेतुकमाहैतमिति ।

एतꣳ ह वावनतपति किमहꣳसाधुनाकरवम् किमहं पापमकरवमिति स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳस्पृणुते य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ २ ॥ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ३ ॥

य एवमुक्तरीत्याऽऽत्मनः सर्वात्मकत्वं वेत्ति नैतं तपत्युद्वेजयत्यन्तकालेनुतापः कुतो न मया सुकृतं कृतं कृतं च दुष्कृतमित्ययम् यतः स एते सुकृतदुष्कृते अप्या-

त्मानमेवस्पष्टणुते जानाति । उक्तार्थोक्तिस्स-माप्तये । इत्युक्ताद्वैतात्मज्ञानमेवोपनिषद्ब्रह्मज्ञानम् ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्प्रसादे ब्रह्मवल्लीतनू-नवमखण्डश्च ॥

अथ ब्रह्मवल्ल्युक्तब्रह्मज्ञानस्य साधनं तप उ-पासनञ्च विवक्षुराख्यायिकां शान्तिमन्त्रपूर्विकां श्रद्धाविश्वासयोरुत्पादिकामुपादत्ते भृगुरिति । सहनाववत्विति शान्तिः ॥ ३ ॥

भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितर-मुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मे-ति । तस्मा एतत्प्रोवाच अन्नं-प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाच-मिति तꣳहोवाच यतो वा इ-मानि भूतानि जायन्ते येन

जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य-
भिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व
तद्ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत स
तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

समीपं गत्वा पप्रच्छ भगवन्नुपदिश ब्रह्म । वाक्यसमाप्तावत्रेति शब्दाः । पिता च चन्द्रबोधनेच्छया समीपवर्त्ति शाखामिवान्नादिशब्देन देहादि प्रोवाचाथ लक्षणं च स्थिरचरजीवाय त उत्पन्नास्सन्ति प्रयन्ति म्रियमाणाश्च यत्सम्यग्विशन्ति तादात्म्यं यान्ति तद्ब्रह्म तद्विचारयेति । विचारश्चदेहादावेवेतिभावः । भृगुस्तपश्चित्तसमाधानं कृत्वा ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्प्रसादे भृगुवल्ल्यां प्रथमखण्डः ॥ १ ॥

अन्नंब्रह्मेति व्यजानात् अ-

न्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते अन्नेन जातानि जीवं-ति अन्नं प्रयंत्यभिसंविशंतीति तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितर-मुपससार अधीहि भगवोब्रह्मे ति। तं हो वाच तपसा ब्रह्मवि-जिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति । स त-पोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा ॥१॥

हि यतोद्यतेत्तिवान्नं देहस्तत एव जीव ज-न्मादि दृश्यते तोन्नं ब्रह्मेति ज्ञात्वाप्यनिश्च-यात्पुनः पप्रच्छ। चित्तैकाग्र्यमेव ब्रह्मब्रह्मा-तिसाधनमिति तथैव पुनर्विचारयेत्युक्तो जातकिंचित्सूक्ष्मधीर्विचार्य ॥ १ ॥

इति द्वितीयः ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् प्रा-
णाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि
जायंते प्राणेन जातानि जीवन्ति
प्राणं प्रयंत्यभिसंविशन्तीति
तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितर-
मुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मे-
ति तं होवाच तपसा ब्रह्मविजि-
ज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति। स तपो
ऽतप्यत स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

हि यतः प्राणसत्तयैव प्राणिनां जन्मस्थि-
तिश्चोच्यते मृतिस्त्वन्यथातः प्राणं ब्रह्मेति
ज्ञात्वापीत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति तृतीयः ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् म-

नसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायंते मनसा जातानि जीवन्ति मनः प्रयंत्यभिसंविशन्तीति तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तं होवाच तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति । स तपो तप्यत स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

हि यतो मनो राज्यतोपि जन्माद्यनुभूयते वासनया च स्वप्ने तथेदमपि मनोमयमेवातो मनो ब्रह्मेतीत्यादिपूर्ववत् ॥ १ ॥

इति चतुर्थः ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भू-

तानि जायन्ते विज्ञानेन जाता-
नि जीवन्ति विज्ञानं प्रयंत्यभि
संविशन्तीति तद्विज्ञाय पुनरेव
वरुणं पितरमुपससार अधीहि
भगवो ब्रह्मेति। तंहोवाच तपसा
ब्रह्मविजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति।
स तपोतपप्यत स तपस्तप्त्वा १

हि यतोखिलमानसादि जन्मस्थितिलया
विज्ञानेनैव प्रकाश्यन्ते ऽतोविज्ञानं ब्रह्मेति
ज्ञात्वापि पुनः पित्राज्ञप्तश्चित्तसमाधानं कृ-
त्वा ॥ १ ॥ इति पञ्चमः ॥

आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्
आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भू-
तानि जायन्ते आनंदेन जा-

तानि जीवन्ति आनंदं प्रयन्त्य भिसंविशन्ति सैषा भार्गवी वारुणीविद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नवानन्नादो भवति महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान्कीर्त्या ॥ १ ॥

एवं तपोविचारयोरभ्यासाज्जातातिसूक्ष्मधीर्भृगुर्वैषयिकमेव विविधत्वं न वस्तुतः ज्ञानंज्ञानमित्यखण्डैकत्वप्रतीतेः केवलं तु ज्ञानमानन्दस्वरूपमेव समाधितूष्णीभावाभ्यामखिलसंमतमित्यानन्दोब्रह्माखिलाधिष्ठानमितिव्यजानात्स्वयम् । सा ख्यातैषोक्ताविद्या संविदे वंचिदाकाशे पर्यबसन्ना तामेवमुक्तरीत्या यो जानाति सोपि तत्रैव पर्य-

वस्यति । नैतावदेव । वह्वन्नयुग्बह्वन्नभुक् पुत्रादिहस्त्यादिब्रह्मतेजोभिर्यशसा ख्यातश्चभवति ॥ १ ॥ इति षष्ठः ॥

अथैवं ब्रह्मज्ञव्रतोक्तिपूर्वकं विचारासमर्थमन्दप्रज्ञजिज्ञासुभ्य उपासनप्रनप्रकरणंप्रारभते प्राणोवैइत्यादिना—

अन्नं न विन्द्यात् तद्व्रतम् । प्राणो वा अन्नम् शरीरमन्नादम् प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् शरीरे-प्राण:प्रतिष्ठित:तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् वेद प्रतितिष्ठति अन्नवानन्नादो भवति महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान्कीर्त्या ॥ १ ॥

अन्नमयदेहेवगतं ब्रह्मातोऽन्नं न निन्द्यात् यथाप्राप्तमद्यादितिभावः तदनिन्दनं ब्रतंनियम उक्तरीत्या ब्रह्म विदुष । अथ शरीरमध्ये प्रतिष्ठितत्वात्प्राणः प्राणनिमित्तकस्थितिमत्वाच्छरीरं चान्नम् तथान्योन्याधीनीकरणादन्नादत्वं च तयोरिति यो वेद भावयति सततं स ब्रह्मतयाऽचलप्रतिष्ठामन्नवानित्यादिपूर्वोक्तफलानि च लभते ॥ १ ॥

इति सप्तमः ॥

अथपूर्वोपासकव्रतोक्तिपूर्वकमुपासनान्तरमाहापो वै इति—

अन्नं न परिचक्षीत तद्व्रतम् । आपो वा अन्नम् ज्योतिरन्नादम् अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् ज्योतिष्यापः प्रति-

ष्ठिताः तदेतदन्नमन्ने प्रति-
ष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने
प्रतिष्ठितं वेदप्रतितिष्ठति अन्न
वानन्नादो भवति महान्भ-
वति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसे
न महान्कीर्त्या ॥ १ ॥

यतोऽन्नमुपास्ते ऽतः कदन्नमपि नाश्नामीति न त्यजेत् । अथान्योन्येनान्योन्यविनाशस्यदर्शनादन्नत्वमन्नादत्वं चाग्निजलयोः अर्थस्तु स्पष्टमखण्डयत् ॥ १ ॥

इत्यष्टमः ॥

पूर्वोपासकव्रतोक्तिपूर्वकमुपासनान्तरमाह-
पृथिवीति—

अन्नं बहु कुर्वीत तद्व्रतम् ।
पृथिवी वा अन्नम् आकाशो

न्नादः पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता तदेतदन्नमन्नेप्रतिष्ठितम् । स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेदप्रातितिष्ठति अन्नवानन्नादो भवति महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान्कीर्त्या ॥ १ ॥

यथापः साक्षादग्निरद्भिस्तद्वदन्नं वहु-कुर्यादुपासकः कथंचित् । अन्तर्नीयते यत्तदन्नं यस्यान्तर्नीयते तदन्नादमित्यन्नान्नादत्वे पृथिव्याकाशयोः । अर्थस्तु नापूर्वः ॥१॥

इति नवमः ॥

अथ मुमुक्षुगृह्यवश्यानुष्ठेयान्नदानं तदैहिकफलं च पूर्वोपासकव्रतोक्तिपूर्वकमाह नेति-

न कंचन वसतौ प्रत्याच-
क्षीत तद्व्रतम् । तस्माद्यया क-
या च विधयावह्वन्नं प्राप्नुया-
त् अराध्यस्मा अन्नमित्या-
चक्षते । एतद्वै मुखतोन्नꣳरा-
द्धम् मुखतोस्मा अन्नꣳराध्यते
एतद्वै मध्यतोन्नं राद्धम् मध्य-
तोस्मा अन्नं राध्यते एतद्वा अ-
न्ततोन्नं राद्धम् अन्ततोस्मा अ-
न्नꣳराध्यते । य एवं वेद ॥ १ ॥

पृथिव्याकाशौ सर्वेषां वासंदत्त इत्यु-
पासकोपि निशिनिवासाया ऽऽगतं न कम-
पि निराकुर्यात् । वासितेभ्यो ऽन्नमवश्यं देयं
यस्मात्तस्मात्केनापि प्रकारेण विहितेनान्नं

संगृह्णीयात् वदन्ति च शिष्टाः अराधिसंसिद्धमस्त्यन्नमस्मै समागतायेति न तु नास्तीतीति भावः अथैतदन्नदानं च यदि मुखत उत्तमरीत्यादरेण प्रथमे च वयसि सिद्धं तर्ह्युत्तममेवान्नं प्रथम एव च वयसि तस्मैदात्रेसिद्धत्याप्नोति दातान्नमिति भावः एवं मध्यमनिकृष्टपक्षयोर्मध्येऽन्ते वयसि च ज्ञेयम् य एवं दानमाहात्म्यं जानाति सोप्येतत्फलं लभते ॥ १ ॥

अथानन्दब्रह्मोपासनान्याह क्षेम इति—

क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ५ इति मानुषीः समाज्ञाः । अथ दैवीः । तृप्तिरितिवृष्टौ । बलमिति विद्यु-

ति । यज्ञ इति पशुषु । ज्योति-
रिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृत-
मानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्या-
काशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ७
प्रतिष्ठावान्भवति ॥ २ ॥

क्षेमाद्या आनन्दहेतवो वाग्व्यापारादि सा-
ध्या अपि न चैतन्यमन्तरेण सिध्यन्तीति
ब्रह्मैव क्षेमाद्यात्मनावागादिषु प्रतिष्ठितं स-
र्वात्मनाचाकाशे आकाशं च ब्रह्मणीति त-
द्ब्रह्मैव प्रतिष्ठाधिष्ठानं सर्वस्येति द्वादशोपा-
सनानां फलं प्रतिष्ठा लौकिकी ब्रह्मरूपता-
चान्तःकरणशुद्धिद्वारेति समुदायाशयः । प्रा-
प्तस्य रक्षाक्षेमोप्राप्तप्राप्तिर्योगः । विमुक्तिर्म-
लस्य । पञ्चात्रोपासना मनुष्यसम्बन्धिन्यः
प्रजातिः पुत्रोत्पत्तिस्सा चामृतममरकर्तृके-
ति मर्त्यव्यावृत्तिरानन्दस्तु मैथुनजः । अ-

स्या दैवीषूल्लेखो महत्त्वात् ॥ २ ॥

अथोपासनानुगुणफलकोपासनान्याह तदिति

तन्मह इत्युपासीत महान् भवति । तन्मनइत्युपासीत मानवान् भवति । तन्नम इत्युपासीत नम्यन्तेस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मवान् भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत पर्यैणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः परियेऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥ ३ ॥

तद्ब्रह्म । महो महत् । नम्यन्ते भिमुखाभवन्ति दिव्यभोगाः । ब्रह्मवान्वेदवान् । तच्चिद्रूपं ब्रह्म वेदाख्यब्रह्मणः परिमरआकाशो-

लयस्थानमिति यावत् परितः सर्वतो म्रियन्ते लीयन्ते शब्दा अत्रेति व्युत्पत्तेः । एनमुपासकं द्विषन्तो भ्रातृव्य। अद्विषन्तश्च ये परिसर्वतस्ते सर्वे सपत्नाः शत्रवो विनश्यंति ३

अथोपासनायामप्यानन्दैकत्वमेव भावनीयमिति ब्रह्मवल्ल्यष्टमखण्डोक्तेनेषद्विकृतेन स यश्चायमित्यादिना फलमाह—

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवं वित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रम्य एतमानन्दमयमात्माननमुप

संक्रम्य इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्नेतत्साम गायन्नास्ते ॥ ४ ॥

आनन्दात्मैकत्वज्ञानी अस्माल्लोकाज्जगतः प्रेत्यासम्बद्धं स्वस्वरूपं साक्षात्कृत्य कोशापि स्वाभेदेन निश्चित्य यथेष्टान्नरूपवानखिलल्लोकान्विचरन् समं ब्रह्म तत्परसामवेदं गायति ॥ ४ ॥

गेयमाह हा३व्विति—

हा३वुहा३वुहा३वुअहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादो३हमन्नादो३हमन्नादः अहं श्लोककृदहं श्लोककृदहं श्लोककृत् अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य

पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्यना३भा-
यि यो मा ददाति स इ देव मा
३वाः अहमन्नमन्नमदन्तमा३
द्मि३ अहं विश्वं भुवनमभ्य-
भवाम सुवर्नज्योतीः ॥ ५ ॥

अहो उ अत्राऽकारप्रगृह्यत्वयोरभावे ऽवा देशेप्लुतिराश्चर्यार्थिका । साऽऽवृत्तिश्चाश्चर्यातिशयाय । अन्नमन्नादःकीर्त्तिकर्ता चाहमेवेति महदाश्चर्यमिति जीवन्मुक्तकादाचित्कोक्तिः । ऋतस्य परब्रह्मणः प्रथमजो ज्येष्ठसुतो धाताहमतो देवेभ्यः पूर्वं चास्मि यतोऽमृतस्य मुक्तेर्नाभिमिवाचरामि सर्वेषां मुक्तेराश्रयमिव भवामि परब्रह्मास्मीति यावत्। अथान्नं मां यो ददात्यन्नार्थिभ्यः स इदित्थं दानशीलः एवं दानप्रकारेणाऽवोऽवति माम्। अदत्त्वान्नमदन्तं त्वन्नात्मकोप्यह

मज्ञिनाशयामि। यतोखिलं भुवनमहमभ्यभ-वमभिभवामि सुवस्सूर्यो न इवार्थे सूर्य इव ज्योतिःप्रकाशमान ईश्वरइति यावत् ॥५॥

अथैतदुपासनाफलमात्मज्ञानिन्यतिदिशतियइति

य एवं वेद ॥ ६ ॥

य एवं भृगुवदात्मज्ञः सोप्येतत्फलंलभ-ते ॥ ६ ॥

उपसंहरतीतीति–

इत्युपनिषत् ॥ ७ ॥

इति भृगुवल्ल्युक्तं यत्तदुपनिषद्ब्रह्मज्ञान शब्दवाच्यम् ॥७॥ सहनाववतु शांतिः ३ ॥

दययानन्तरामस्य मृदुर्ग्रन्थोयमुम्भितः ।
श्रीस्वामिभास्करानन्दैस्तैत्तिरीयाख्यवेदके ॥१॥
कृशामञ्जीः क्व भाष्येण क्व वेदान्ताब्धिमन्थनम् ।
तथाप्यघटितं किं वा गुरुदेवदयालवे ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्प्रसादे ...रस्य
तद्दशमखण्डश्च ॥

स इदित्थं
ऽवति माम